

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства**

**Кваліфікаційна робота
«ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЇ ТА ТАКТИКИ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ У
ПЕЛОПОННЕСЬКІЙ ВІЙНІ»**

**Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

**Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Володимира РЯБОВА**

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Ярослав СЕКО

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор історичних наук, професор
Іван КУЦІЙ

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
0	
РОЗДІЛ 2. СТРАТЕГІЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ (АРХІДАМОВА ВІЙНА, 431–421 РР. ДО Н.Е.).....	15
2.1. Концепція «сухопутної потуги» проти «морської імперії».....	15
2.2. Традиційна гоплітська тактика та перші відхилення від канону.....	21
2.3. Сфактерія та Амфіполь: зміна уявлень про непереможність спартанської піхоти.....	27
РОЗДІЛ 3. СИЦИЛІЙСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК ПЕРЕЛОМНИЙ МОМЕНТ ВІЙСЬКОВОЇ СТРАТЕГІЇ (415–413 РР. ДО Н.Е.).....	33
3.1. Планування та логістика масштабних десантних операцій.....	33
3.2. Особливості облоги Сиракуз: поєднання сухопутних та морських битв.....	38
РОЗДІЛ 4. ДЕКЕЛЕЙСЬКА ВІЙНА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (413–404 РР. ДО Н.Е.).....	44
4.1. Перехід до тотальної війни: виснаження та постійна загроза.....	43
4.2. Роль перського золота та розбудова спартанського флоту.....	46
4.3. Битва при Егоспотамах: тріумф стратегічної хитрості Лісандра.....	49
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ В КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

АНОТАЦІЯ

Рябов В. Еволюція стратегії та тактики ведення бойових дій у Пелопоннеській війні. Тернопіль, 2026. 62 с.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню трансформації та розвитку воєнного мистецтва Стародавньої Греції в період Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н. е.). На основі глибокого аналізу античних писемних джерел і критичного переосмислення здобутків світової та української історіографії простежено перехід античної полісної системи від традиційної «війни гоплітів» до прагматичної та виснажливої «війни ресурсів».

У роботі детально розглянуто концептуальне протистояння Афінської «морської імперії» та Пелопоннеського «сухопутного союзу» під час Архідамової війни. Проаналізовано Сицилійську експедицію як переломний етап конфлікту, що виявив межі міцності логістики й тактики масштабних десантних і облогових операцій. Особливу увагу приділено фінальному етапу війни, де зафіксовано впровадження тактики постійного форпосту, залучення іноземного фінансування для розбудови спартанського флоту, масову появу професійного найманства та зміну класичної тактики морських битв на «сухопутний бій на палубах». Визначено вагому роль особистісного фактору й стратегічного лідерства (Брасида, Алківіада, Лісандра) у створенні тактичних інновацій.

Ключові слова: Пелопоннеська війна, Афінська архе, Пелопоннеський союз, воєнне мистецтво, гоплітська фаланга, трієра, стратегія виснаження, логістика, Сицилійська експедиція, Декелейська війна, перське золото, битва при Егоспотамах, найманство.

ABSTRACT

Ryabov V. Evolution of strategy and tactics of warfare in the Peloponnesian War. Ternopil, 2026. 62 p.

The qualification work is devoted to a comprehensive study of the transformation and development of the military art of Ancient Greece during the Peloponnesian War (431–404 BC). Based on a deep analysis of ancient written sources and a critical rethinking of the achievements of world and Ukrainian historiography, the transition of the ancient polis system from the traditional “hoplite war” to the pragmatic and exhausting “war of resources” is traced.

The work examines in detail the conceptual confrontation between the Athenian “maritime empire” and the Peloponnesian “land union” during the Archidamian War. The Sicilian Expedition is analyzed as a turning point in the conflict, which revealed the limits of the strength of logistics and tactics of large-scale landing and siege operations. Particular attention is paid to the final stage of the war, where the introduction of the tactics of a permanent outpost, the attraction of foreign funding for the development of the Spartan fleet, the massive emergence of professional mercenaries and the change of the classical tactics of naval battles to “land combat on decks” are recorded. The significant role of the personal factor and strategic leadership (Brasidas, Alcibiades, Lysander) in the creation of tactical innovations is determined.

Keywords: Peloponnesian War, Athenian Arche, Peloponnesian League, military art, hoplite phalanx, trireme, strategy of attrition, logistics, Sicilian Expedition, Deceleian War, Persian gold, Battle of Aegospotami, mercenaryism.

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність дослідження еволюції стратегії та тактики в межах Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н. е.) обумовлена кількома визначальними факторами. По-перше, в умовах повномасштабної агресії Росії проти України значно зросла суспільна та наукова увага до вивчення військової справи. Досвід тривалих збройних конфліктів минулого, де відбувалося виснаження ресурсів та постійна зміна бойових доктрин, дозволяє глибше зрозуміти природу сучасного протистояння. Пелопоннеська війна як «світова війна» античності дає унікальний матеріал для аналізу того, як затяжний конфлікт змушує держави відмовлятися від застарілих методів ведення бою на користь інновацій, технологічного вдосконалення (зокрема у флоті та облоговій техніці) та гнучкої стратегії.

По-друге, особливої ваги набуває дослідження ролі особистісного фактору в еволюції військового мистецтва. Приклади таких діячів, як Перикл, Брасид, Алківіад чи Лісандр, демонструють, як індивідуальні рішення, стратегічне мислення та харизма полководця можуть докорінно змінити вектор розвитку військової тактики. Аналіз того, як лідери адаптували свої армії до нових викликів, дозволяє простежити перехід від стихійних зіткнень ополчення до професійного воєнного мистецтва, де інтелект командувача стає вирішальною зброєю.

По-третє, попри фундаментальне значення цієї теми для світової науки, у вітчизняній історіографії вона залишається недостатньо розробленою. Більшість українських досліджень античності фокусуються на соціально-економічних чи культурних аспектах, тоді як суто військовий аспект – трансформація тактичних побудов, логістика та стратегічне планування – часто розглядається побіжно. Дана робота покликана заповнити цю лакуну, інтегруючи надбання сучасної світової військової історії в український

науковий простір. Таким чином, звернення до досвіду Пелопоннеської війни є не лише академічним завданням, а й можливістю винести важливі історичні уроки щодо стійкості держави, адаптивності війська та значення стратегічного лідерства в часи доленосних випробувань.

Об’єктом дослідження є Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) як масштабний військово-політичний конфлікт у межах античної цивілізації, що охопив простір Егейського моря, материкової Греції та Сицилії.

Предметом дослідження є процес трансформації та розвитку воєнного мистецтва, зокрема зміна стратегічних планів держав-гегемонів (Афін та Спарти) та еволюція тактичних прийомів (від класичної гоплітської фаланги до комбінованих операцій та облогової техніки) протягом основних етапів війни.

Мета дослідження. На основі аналізу античних писемних джерел та здобутків сучасної історіографії простежити процес комплексної трансформації військового мистецтва Стародавньої Греції протягом Пелопоннеської війни; виявити закономірності переходу від традиційних методів ведення бою до новітніх стратегій виснаження, комбінованих операцій та професіоналізації війська.

Завдання дослідження. Мета дослідження визначає наступні завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу, визначивши ступінь достовірності відомостей Фукідіда, Ксенофонта та Плутарха щодо військових аспектів конфлікту;
- розкрити зміст стратегічного протистояння Афін та Спарти на початковому етапі (Архідамова війна), дослідивши ефективність «плану Перикла» та перші випадки відходу від класичної гоплітської тактики.
- дослідити Сицилійську експедицію як переломний етап, проаналізувавши особливості планування масштабних морських десантів та тактику ведення облогових і контр-облогових робіт під Сиракузами.
- визначити особливості Декелейської війни, приділивши увагу впливу зовнішнього фінансування (перського золота) на розбудову

спартанського флоту та перехід до стратегії тотального виснаження противника.

- охарактеризувати роль особистісного фактору (діяльність Брасида, Алквіада, Лісандра) у впровадженні інноваційних тактичних рішень, що призвели до завершення конфлікту.

Методи наукового дослідження. Методологічну основу роботи становить принцип історизму, що передбачає вивчення воєнних подій у нерозривному зв'язку з політичними та соціальними реаліями античного поліса, а провідним спеціально-історичним методом обрано історико-генетичний метод, який дозволяє простежити динаміку трансформації військової справи від початку конфлікту до його завершення. У дослідженні застосовано логіко-аналітичний метод та синтез для систематизації відомостей античних авторів, а також історико-порівняльний метод для зіставлення стратегічних доктрин Афін та Спарти. Використання історико-системного підходу дає змогу розглянути еволюцію тактики як комплексний процес, де зміни в озброєнні, залучення ресурсів та роль особистісного фактору командувачів взаємозалежно впливали на перебіг бойових дій. Класичні методи дедукції та типологізації дозволяють класифікувати етапи війни та виявити закономірності відходу від традиційної гоплітської фаланги до складних комбінованих операцій і професіоналізації війська, тоді як критико-інтерпретаційний метод забезпечує аналіз джерельної бази дослідження.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 431 р. до н. е. по 404 р. до н. е., що відповідає традиційній періодизації Пелопоннеської війни в античній та сучасній історіографії. Нижня межа (431 р. до н. е.) пов'язана з офіційним початком бойових дій, а саме з нападом фіванців на Платеї та першим вторгненням пелопоннеського війська під керівництвом Архідама II в межі Аттики. Цей момент фіксує перехід від дипломатичного протистояння до відкритої збройної боротьби та початок реалізації перших стратегічних планів – «плану

Перикла» в Афінах та тактики щорічних спустошень у Спарті. Верхня межа (404 р. до н. е.) визначається остаточною капітуляцією Афін, підписанням мирного договору на умовах Спарті, знесенням Довгих стін та встановленням режиму «Тридцяти тиранів». Ця дата знаменує завершення еволюційного циклу військової тактики періоду класики, коли на зміну виснажливій облозі та морським маневрам прийшов повний військово-політичний крах однієї зі сторін. Для цілісного розуміння еволюції стратегії дослідження також епізодично звертається до передвоєнного десятиліття (440-ві – 430-ті рр. до н. е.), оскільки саме тоді формувалися передумови морської доктрини Афін та відбувалися локальні конфлікти (наприклад, Керкірська криза), що стали полігоном для майбутніх масштабних тактичних рішень.

Територіальні межі дослідження. Територіальні межі дослідження охоплюють весь геополітичний простір античної ойкумени, що став ареною збройного протистояння між Афінською архе та Пелопоннеським союзом. Географічний фокус роботи зосереджений на материковій Греції, насамперед Аттиці та Пелопоннесі, де відбувалися класичні сухопутні зіткнення, проте аналіз еволюції тактики вимагає розширення меж до басейну Егейського моря, узбережжя Іонії та стратегічно важливих чорноморських проток. Важливою складовою територіального охоплення є також регіон Великої Греції та Сицилії, де масштабні десантні операції продемонстрували нові виклики для античної логістики.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного переосмислення трансформації військового мистецтва античності через призму сучасного досвіду ведення затяжних війн. На відміну від традиційних підходів, у дослідженні акцентовано увагу на переході від ідеологізованої «війни гоплітів» до прагматичної «війни ресурсів», де вирішальну роль відігравали не лише фронтальні зіткнення, а й логістика, фінансова підтримка зовнішніх акторів та індивідуальні стратегічні інновації окремих полководців. Робота впроваджує в український науковий обіг аналіз того, як

системна криза поліса під час війни стала каталізатором появи професійного найманства та складних комбінованих операцій (десантних, облогових, психологічних), що заклали підвалини для військових успіхів наступної епохи еллінізму.

Структура й обсяг роботи. Робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (63 позиції). Загальний обсяг роботи – 62 сторінки, основний зміст викладено на 58 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

Аналіз наукового доробку, присвяченого збройному протистоянню Афін та Спарти, дозволяє класифікувати наявну літературу за географічним та методологічним принципами, виділяючи західну та вітчизняну історіографію. У межах західної традиції особливу групу становлять праці, безпосередньо присвячені перебігу та воєнному мистецтву Пелопоннеської війни, які демонструють тривалу еволюцію наукових поглядів – від політичного ідеалізму до стратегічного реалізму.

Дослідження воєнного аспекту конфлікту в західній науці XIX століття характеризувалося ліберальним та науково-критичним підходами. На цьому етапі війна розглядалася переважно як конфлікт ідеологій та політичних систем, а вчені зосереджувалися на ролі великих особистостей. Так, Джордж Грот у фундаментальній праці «Історія Греції» (1846–1856) обґрунтував розвиток афінської морської стратегії як результат демократичного піднесення, розглядаючи експансію як засіб підтримки військової потужності. Ернст Курціус поєднав історичний наратив із даними археології, акцентуючи на важливості захисту морських комунікацій як відображенні культурної переваги Афін. На противагу їм Юліус Белох застосував демографічні та економічні дані, доводячи, що стратегічні рішення диктувалися не ідеологією, а реальними ресурсами та внутрішньою політичною боротьбою.

У XX столітті дослідники почали розглядати війну крізь призму економічного детермінізму та логістичних викликів. Друга половина XX століття позначилася ревізіонізмом та акцентом на стратегічному реалізмі. Дональд Каган у своїй знаковій тетралогії (1969–1987), розпочатій працею «Початок Пелопоннеської війни» [1], спростував тезу про неминучість конфлікту та критично розібрав провал стратегії Перікла як надто пасивної

для тогочасного суспільства. Джефрі де Сент-Круа в дослідженні «Витоки Пелопоннеської війни» (1972) представив ревізійністський погляд, пов'язавши зміни стратегічних підходів із класовою боротьбою та інтересами еліт [2]. Наприкінці століття Віктор Девіс Гансон у роботі «Західний спосіб ведення війни» [3] зосередився на антропології бою, показавши, як традиція «західного способу війни» закладалася в ході Пелопоннеської війни.

На основі аналізу сучасних тенденцій у західній історіографії першої чверті XXI століття, можна констатувати посилення інтересу до дослідження Пелопоннеської війни. Сучасний стан проблеми характеризується відходом від суто текстуального аналізу праці Фукідида в бік мультидисциплінарного синтезу, де дані археології, економіки, психології та стратегічних студій інтегруються для створення цілісної картини конфлікту як «світової війни» античності. Науковий дискурс змістився від сприйняття Фукідида як об'єктивного хронікера до розуміння його як глибокого політичного теоретика, чия селективність у викладі фактів сама по собі є об'єктом вивчення. Важливою віхою стали новітні інтерпретації, зокрема праці Робіна Вотерфілда [4] та Поллі Лоу [5], що акцентують увагу на реалістичній теорії міжнародних відносин, де рушійними силами є сила, страх та інтерес.

Ключовим аспектом сучасних досліджень є переосмислення великих стратегій обох сторін крізь призму вибору між стратегіями «виснаження» та «анігіляції». Стратегія Афін часів Перікла піддалася суттєвій критиці: сучасні аналітики вказують на її внутрішню суперечливість, утопічність через неврахування психології демосу та приховані експансіоністські цілі щодо Сицилії. Паралельно відбулася наукова реабілітація спартанської стратегії царя Архідама, яку тепер розглядають як далекоглядну «багатотеатрову стратегію виснаження», спрямовану на стимулювання повстань союзників Афін та провокування «стратегічного самогубства» противника.

Револьюційним напрямком стала переоцінка морської складової та логістики, що кидає виклик традиційному баченню Спарти як суто сухопутної держави. Дослідження доводять наявність у Спарти амбітної

морської програми з початку війни, що включала фінансові інновації, залучення коштів союзників та боротьбу за стратегічні ресурси, як-от деревина для будівництва швидких трієр. У морській тактиці акцент змістився на аналіз командного контролю над морем, де вперше було сформульовано принципи блокади та захисту ліній комунікацій.

Окрему увагу дослідники приділяють тактичним інноваціям та професіоналізації збройних сил. Традиційний гоплітський бій уступив місце складним комбінованим операціям, де вирішальну роль почали відігравати легка піхота (пельтасти), кіннота та найманці. Завдяки новітнім методам археології, таким як георадарне сканування, став можливим прорив у розумінні облогового мистецтва та еволюції фортифікаційних систем. Метью Трандал дослідив, як економічна дестабілізація, спричинена війною, призвела до масової появи професійних воїнів – найманців [6].

Сілке Мюз та його співавтори, аналізуючи сучасні археологічні дані детально реконструювали оборонні системи міст, як-от Мессена чи Сікіон [7]. У 2021 р. вийшов збірник «A Companion to Greek Warfare», під редакцією Вальдемара Геккеля та Лоуренса Трітла, який закріпив «антропологічний поворот» в історіографії [8]. Сучасні вчені досліджують війну як екстремальний людський досвід.

Для глибокого розуміння еволюції воєнного мистецтва критично важливим є залучення загальних праць, що розглядають Пелопоннеську війну не як ізольований конфлікт, а як системну кризу всього грецького світу. У цьому контексті особливе місце посідає п'ятий том оновленого видання «Кембріджська історія давнього світу» [9]. Автори відповідних розділів, зокрема Девід Льюїс та Ентоні Ендрюс, здійснили перегляд воєнно-політичної історії V ст. до н. е., змістивши акцент із суто воєнних дій на взаємозв'язок стратегії та внутрішньої стабільності держав. Праця демонструє, як афінська стратегія трансформувалася під впливом потреби утримання контролю над союзниками, а спартанська – під тиском

необхідності адаптації до умов морської війни, що раніше було неприйнятним для лакедемонян.

Особистісний вимір стратегічного планування та роль військового лідерства детально проаналізовані в роботах Ніколаса Хаммонда, зокрема в його «Історії Греції» [10]. Хаммонд, спираючись на свій досвід участі у Другій світовій війні, запропонував унікальну перспективу на топографію та логістику античних битв. Він наголошував, що еволюція тактики була не лише питанням техніки, а й результатом стратегічного генія окремих полководців, таких як Брасід чи Лісандр, які змогли вийти за межі традиційного гоплітського мислення.

Політичний аспект та «кризову» природу війни висвітлюється в працях Томаса Р. Мартіна [11; 12]. Він акцентує увагу на тому, що Пелопоннеська війна стала моментом, коли непередбачуваність воєнних дій вступила у конфлікт із демократичними інститутами. Мартін детально розглядає стійкість Афін перед обличчям катастроф та показує, як постійна нездатність народних зборів до мирних переговорів диктувала жорстку та безкомпромісну стратегію «до останньої трієри».

Вітчизняна історіографія античності, представлена працями провідних українських дослідників кінця XX – початку XXI століття, демонструє стійку тенденцію до розгляду воєнних конфліктів як невід’ємної складової загальноісторичного та політичного процесу. На відміну від західної традиції, де воєнна історія часто виділяється в окрему дисципліну, в українській науці (В. Ставнюк, В. Балух, С. Голованов) еволюція стратегії та тактики Пелопоннеської війни зазвичай аналізується в широкому контексті кризи полісної системи, боротьби за гегемонію та трансформації античного суспільства.

Джерельною базою для дослідження Пелопоннеської війни є комплекс античних текстів, які дозволяють реконструювати перебіг конфлікту з різних ракурсів. Першу і найбільш значущу групу становлять праці авторів, які були безпосередніми очевидцями подій. Центральне місце тут посідає Фулідід, чия

праця вважається еталоном античного критичного методу [13]. Його розповідь охоплює події від передісторії конфлікту до 411 року до н. е., зосереджуючись на політичній логіці, стратегічних рішеннях та психології мас. Оскільки Фукідід не встиг завершити свою роботу, логічним продовженням джерельної бази виступає Ксенофонт [14]. Його праця висвітлює фінальний етап війни, включаючи крах афінської морської могутності.

Другу групу джерел складають праці пізніших античних авторів, які жили через кілька століть після завершення війни, проте мали доступ до широкого кола втрачених нині джерел IV століття до н. е. Плутарх у своїх біографіях відомих полководців додає до сухої воєнної хроніки особистісний вимір, описуючи характери та приватні мотиви лідерів, таких як Алківіад чи Лісандр [15; 16; 17]. Діодор Сицилійський пропонує альтернативну хронологію та описи битв, які часто базуються на працях істориків, чиї погляди відрізнялися від фукідідівських [18]. Географічний та топографічний контекст воєнних дій допомагає відновити Павсаній, чиї описи грецьких міст містять згадки про пам'ятники, встановлені на честь перемог у цій війні, та деталі місцевості, де відбувалися битви [19].

Окрему категорію становлять неісторичні праці, що мають непрямий, але надзвичайно важливий характер для розуміння епохи. Комедії Арістофана [20] є унікальним джерелом для вивчення настроїв афінського суспільства, втоми від війни та критики воєнної партії. Політичні памфлети, як-от робота Псевдо-Ксенофонта, дозволяють зрозуміти ідеологічний зв'язок між демократичним устроєм та морською стратегією. Нарешті, праця Арістотеля про державний устрій Афін [21] дає змогу простежити, як воєнні поразки призводили до радикальних політичних змін та криз усередині полісу.

РОЗДІЛ 2.

СТРАТЕГІЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ (АРХІДАМОВА ВІЙНА, 431–421 РР. ДО Н.Е.)

2.1. Концепція «сухопутної потуги» проти «морської імперії».

Початок Пелопоннеської війни в 431 р. до н. е. ознаменував собою не просто масштабний збройний конфлікт між двома союзами, а фундаментальне зіткнення двох протилежних стратегічних доктрин, що базувалися на різному геополітичному та економічному підґрунті. Аналіз початкового етапу війни, відомого як Архідамова війна, потребує детального розгляду концептуального протистояння Пелопоннеського союзу як класичної «сухопутної потуги» та Афінської архе як динамічної «морської імперії».

Пелопоннеська війна стала закономірним результатом глибокого системного розриву між двома несумісними моделями античного світу, де фундаментальні суперечності поступово й невідворотно трансформувалися у глобальне воєнне зіткнення. За свідченням Фукідіда, первинним імпульсом до конфлікту було стрімке зростання могутності Афін, чия агресивна морська експансія та перетворення Делоського союзу на жорстку імперію (архе) породили у Спарти екзистенційний страх за власну багаторічну гегемонію. У його «Історії» читаємо: «Найістиннішим приводом (хоча він і найменше висловлювався відкрито) я вважаю те, що афіняни, стаючи могутніми і викликаючи страх у лакедемонян, змусили останніх до війни» [22].

Це стратегічне суперництво морської демократії з її активною торгово-ремісничою економікою та консервативної сухопутної олігархії, що спиралася на аграрний лад, швидко перейшло у площину гострих практичних інтересів. Прагнення Афін монополізувати ключові торгові шляхи до Причорномор'я та Сицилії призвело до того, що економічне домінування

стало інструментом політичного тиску, безпосередньо зачепивши життєво важливі сфери впливу союзників Спарти.

Втручання афінян у справи Керкіри та виснажлива облога Потідеї стали тими детонаторами, що зруйнували крихкий баланс сил, оскільки вони зачіпали інтереси Коринфа – головної морської сили Пелопоннеського союзу [1, с. 47]. Коли Афіни за ініціативою Перікла запровадили Мегарську псефізму, фактично прирікши Мегари на економічну загибель, дипломатичні ультиматуми втратили сенс, а локальні тертя остаточно переросли у велику війну через жорсткий механізм колективної безпеки. Спарта, побоюючись розпаду власного союзу та втрати підтримки потужних полісів, опинилася заручницею інтересів своїх агресивних партнерів, що перетворило регіональні суперечки на тотальне протистояння двох військово-політичних блоків [2, с. 31].

Порівняльна характеристика військово-політичних потенціалів Афін та Спарти на початку Пелопоннеської війни висвітлює фундаментальне зіткнення двох антагоністичних систем: сухопутної аграрної олігархії та морської торгово-фінансової демократії. Ця відмінність пронизувала всі аспекти життєдіяльності обох союзів, визначаючи їхні стратегічні можливості та методи ведення війни.

Економічний фундамент Пелопоннеського союзу базувався на консервативній аграрній самодостатності. Спартанська система трималася на праці ілотів, що забезпечувало воїнам-спартіатам можливість присвячувати все життя військовій справі, проте робило державні фінанси «примітивними» порівняно з афінськими. У Лакедемоні не було регулярної грошової данини чи централізованої скарбниці; внески союзників часто залишалися натуральними, що обмежувало здатність Спарти вести тривалі кампанії далеко від дому. На противагу цьому, Афінська архе була динамічним торгово-фінансовим центром, чия могутність спиралася на тотальний контроль над морськими шляхами та постачанням зерна з Понту. Фінансову стабільність Афін гарантував форос – регулярні грошові внески членів

Делоського союзу, які після 454 року до н. е. фактично стали власністю афінського демосу. Маючи в скарбниці близько 6000 талантів чеканною монетою та прибутки від срібних копалень Лавріону, Афіни володіли безпрецедентним фінансовим ресурсом для утримання флоту та найму професійних воїнів [10, с. 367]. Ця економічна асиметрія безпосередньо віддзеркалювалася в мобілізаційних ресурсах обох сторін. Головним козирем Пелопоннеського союзу була неперевершена сухопутна потуга – гоплітська фаланга. Завдяки жорсткій системі виховання та чисельній перевазі (до 60 000 воїнів під час перших вторгнень) [3, с. 56], пелопоннесці домінували на полі бою. Проте їхня армія залишалася цивільним ополченням, залежним від сільськогосподарських циклів.

Афінська стратегія, натомість, робила ставку на таласократію: флот із 300 боєздатних трієр був найпотужнішою морською силою того часу. Екіпажі кораблів, що склалися з найбідніших громадян (фетів) та високооплачуваних найманців з усієї Еллади, забезпечували Афінам мобільність та здатність завдавати точкових ударів у будь-якій частині грецького світу [3, с. 58]. Хоча сухопутна армія Афін була значною для оборони стін, вона свідомо уникала відкритих зіткнень із професійною спартанською фалангою.

Зрештою, саме ці структурні розбіжності визначили логіку початкового етапу війни. Спарта прагнула нав'язати генеральну битву на суходолі або підірвати економіку ворога через щорічні спустошення Аттики, сподіваючись на швидку перемогу. Перікл же, усвідомлюючи переваги своєї системи, розробив стратегію фінансового та психологічного виснаження противника. Він розраховував на те, що стійкість афінської скарбниці та панування на морі дозволять Афінам ігнорувати втрати в сільському господарстві й утримувати імперію доти, доки Пелопоннеський союз не вичерпає свої обмежені ресурси [1, с. 51].

Стратегічна доктрина спартанського царя Архідама II, яка дала назву першому десятиліттю Пелопоннеської війни, базувалася на традиційних

уявленнях про беззаперечну перевагу сухопутної армії та прагненні до швидкого завершення конфлікту через одну генеральну битву. Архідам, будучи досвідченим полководцем, усвідомлював силу Афін, проте логіка Пелопоннеського союзу вимагала застосування класичної тактики виснаження та провокації.

Ключовим елементом цієї доктрини була тактика «випаленої землі». Щороку, в період дозрівання хлібів, пелопоннеська армія чисельністю від 30 до 60 тисяч гоплітів входила в Аттику. Систематичне спустошення полів, вирубка оливкових гаїв та спалення ферм мали на меті не лише підірвати продовольчу базу ворога, а й спровокувати афінян на відкритий бій. Архідам особливо розраховував на психологічний ефект: споглядаючи зі стін міста за знищенням свого майна, мешканці навколишніх демів – передусім чисельні та впливові ахарняни – мали б вичинити тиск на Перікла, змусивши його вивести армію в поле під загрозою політичного бунту [2, с. 38].

Однак ефективність цієї стратегії суттєво обмежувалася логістичними та соціальними чинниками. Спартанські інвазії рідко тривали довше за 40 днів. Це зумовлювалося специфікою ополчення: більшість воїнів були землеробцями, які не могли надовго залишати власні господарства, а відсутність великої грошової скарбниці не дозволяла утримувати професійне військо протягом усього року. Крім того, командування завжди пам'ятало про внутрішню загрозу – постійну готовність ілотів до повстання, що вимагало присутності основних сил на Пелопоннесі.

Найбільшою вразливістю доктрини Архідама була технічна та морська невідповідність до війни нового типу. На початковому етапі пелопоннесці володіли лише рудиментарними осадними технологіями, що робило штурм потужних «Довгих стін» Афін неможливим. Навіть взяття невеликої Платеї розтягнулося на два роки виснажливої блокади. Водночас тотальне панування афінського флоту нівелювало результати сухопутного спустошення Аттики: доки Афіни контролювали морські шляхи, вони безперешкодно імпортували зерно, залишаючись невразливими до голоду.

Архідам відкрито попереджав соратників про цю асиметрію, розуміючи, що без власного флоту та величезних фінансових вливань традиційна спартанська доблесть не здатна покласти край морській імперії [3, с. 60].

Стратегічна концепція Перікла, відома як «стратегія виснаження», була революційним для свого часу планом ведення війни, що базувався на тверезому розрахунку асиметричних можливостей Афін та Спарти. Усвідомлюючи неможливість перемоги над спартанською фалангою у відкритому полі, Перікл запропонував модель «острівної держави», де морська потуга та фінансова стійкість мали переважити сухопутну силу агресора [3, с. 61].

Центральною ідеєю концепції було перетворення Афін на неприступну фортецю, фактично ізольовану від суходолу. Завдяки «Довгим стінам», що з'єднували місто з портом Пірей, Афіни перетворювалися на символічний острів. Перікл переконав громадян піти на безпрецедентний крок – повну евакуацію сільського населення Аттики за міські мури. Селяни залишали свої домівки, вивозили майно та худобу на сусідні острови (зокрема на Евбею), свідомо віддаючи свої поля на розграбування ворогу. Головним постулатом було категоричне уникнення генеральної сухопутної битви: афіняни мали терпляче спостерігати зі стін за нищенням своїх угідь, покладаючись на те, що стіни захистять людей, а флот забезпечить їх усім необхідним [1, с. 53].

Поки сухопутна армія перебувала в глухій обороні, афінський флот, що налічував близько 300 боєздатних трієр, ставав головним інструментом наступу. Стратегія передбачала регулярні точкові десанти вздовж узбережжя Пелопоннесу. Ці рейди мали на меті не захоплення територій, а систематичне спустошення земель ворога, демонструючи союзникам Спарти їхню вразливість перед морською стихією. Паралельно з цим флот здійснював жорстку морську блокаду пелопоннеських портів, перекриваючи життєво важливі торговельні шляхи Коринфа та виснажуючи економічні ресурси противника.

Оскільки власне сільське господарство Аттики було принесене в жертву, виживання Афін цілком залежне від імпорту зерна. Контроль над морськими комунікаціями став питанням національної безпеки. Ключовим напрямком був Чорноморський шлях (Понт): Афіни ревно охороняли протоки Геллеспонт і Босфор, через які йшов потік зерна з Причорномор'я (територія сучасного Криму та Півдня України). Також критично важливим залишалося постачання з Єгипту, що забезпечувало продовольчу стабільність імперії навіть в умовах багаторічної облоги [2, с. 44].

Реалізація плану Перікла призвела до тяжких соціальних та демографічних наслідків. Надзвичайна скупченість біженців усередині міських мурів та антисанітарія спровокували спалах спустошливої епідемії («чуми») у 430–427 рр. до н. е. Хвороба забрала життя чверті населення Афін, включаючи самого Перікла, що стало найважчим ударом по стратегічній стійкості поліса. Найстрашнішим наслідком хвороби Фуکیدід вважав не смерть, а «аномію» – стан повного беззаконня та відмови від моральних норм. У його історії читаємо: «Хвороба поклала початок посиленню беззаконня в місті... Кожен тепер наважувався на те, що раніше робив потайки, бачачи швидку зміну долі: як багаті раптово помирали, а ті, хто раніше нічого не мав, негайно успадковували їхні статки. Тому люди прагнули до швидких насолод... оскільки вважали і своє життя, і своє багатство чимось тимчасовим» [23]

Окрім того, психологічний тиск на фермерів, які бачили загибель своїх оливкових гаїв та виноградників, створював постійне політичне напруження та підживлював опозицію. Проте, попри ці катастрофи, Фуکیدід зазначав, що ресурси Афін були настільки великими, що стратегія Перікла могла б привести до перемоги, якби його наступники не розпорошили сили у ризикованих авантюрах, таких як Сицилійська експедиція.

Отже, порівнюючи дві полярні стратегії, можна відзначити, що спартанська стратегія спиралася на традиційну перевагу важкоозброєної піхоти (гоплітів) та контроль над аграрними ресурсами Пелопоннесу. Логіка

царя Архідама II базувалася на ідеї короткострокових щорічних вторгнень в Аттику з метою знищення сільськогосподарських угідь, що мало б змусити Афіни до вирішальної сухопутної битви. У цій моделі війна розглядалася як випробування на витривалість традиційного полісного ополчення, де перемога досягається шляхом прямого фізичного тиску на територію противника.

Натомість Афіни за часів Перікла виробили принципово нову, асиметричну стратегію. Відмовившись від захисту власних земель в Аттиці, афіняни зробили ставку на неприступність міських стін та абсолютне панування на морі. Афінська «морська імперія» функціонувала як замкнена логістична система, де ресурси союзників та безперервні морські комунікації дозволяли ігнорувати сухопутну облогу. Таким чином, конфлікт набув характеру стратегічного пату: Спарта не могла перемогти Афіни на морі, а Афіни уникали поразки на суходолі. Це протистояння концепцій визначило затяжний характер Архідамової війни, огляд котрої буде продовжено в наступному підрозділі.

2.2. Традиційна гоплітська тактика та перші відхилення від канону.

На момент початку Пелопоннеської війни грецьке воєнне мистецтво перебувало в полоні «гоплітської парадигми» – переконання, що доля війни має вирішуватися в єдиній генеральній битві на рівній місцевості. Традиційна тактика передбачала зіткнення двох щільних ліній важкоозброєних піхотинців (фаланг), де перемога залежала від фізичного натиску та моральної витримки громадян-воїнів. Проте специфіка протистояння «суші та моря» змусила противників вийти за межі цього ритуалізованого формату.

Перші роки Архідамової війни стали часом болісного пошуку нових рішень. Відмова Афін від відкритого бою в Аттиці зробила спартанську фалангу «зброєю без цілі», що змусило Лакедемон шукати способів штурму укріплень та десантування військ. Водночас Афіни, покладаючись на флот,

почали все частіше використовувати легкоозброєні загони (пельтастів та лучників), які виявлялися ефективнішими в умовах пересіченої місцевості, ніж важкі гопліти.

Ці «перші відхилення» від канону – від нічних рейдів до використання спеціалізованих родів військ – не лише змінили хід конкретних битв, але й заклали фундамент для професіоналізації античної армії. Тож нам варто з'ясувати як класична фаланга почала втрачати свою монополію на полі бою, поступаючись місцем гнучкішій та підступнішій стратегії, що згодом визначила воєнне обличчя всього IV століття до н. е.

Криза класичної гоплітської фаланги на початку Пелопоннеської війни стала закономірним наслідком зіткнення консервативних військових традицій Спарти з інноваційною асиметричною стратегією Афін. Протягом століть грецьке мистецтво війни базувалося на своєрідному «ритуалізованому» кодексі: агресор входив на територію ворога, а той був зобов'язаний вийти за межі міських мурів, щоб захистити свої поля та врожай у відкритій битві. Як зазначає Фулідід, пелопоннесці, будучи землеробами, звикли до коротких і рішучих зіткнень, де доля конфлікту вирішувалася силою гоплітського натиску [24]. Спартанська фаланга вважалася в Елладі непереможною на рівній місцевості, і саме на цю перевагу покладався цар Архідам II.

Однак стратегія Перікла докорінно змінила правила гри, підірвавши саму основу гоплітської етики. Афінський лідер свідомо порушив віковичний звичай, переконавши народ відмовитися від захисту земель Аттики та сховатися за неприступними Довгими стінами [1, с. 64]. У своїй промові до афінян Перікл наголошував: «Якби ми були острів'янами, то хто був би більш невразливим за нас?» [25]. Оскільки технології облоги того часу були незначними, то, за висловом Архідама, пелопоннесці не мали досвіду «боротьби з мурами» [26]. Тож масивні кам'яні укріплення Афін зробили сухопутну могутність Спарти безпорадною. Місто продовжувало отримувати

ресурси морем, перетворивши спартанську армію на «зброю без цілі» [4, с. 73].

Прагнучи діяти в межах класичної доктрини, Архідам II вдався до тактики масштабних провокацій. Під час першого вторгнення у 431 р. до н. е. пелопоннесці спустошили Елевсін і Фріасійську рівнину, після чого отаборилися в Ахарнах – найбільшому демі Аттики, розташованому лише за 60 стадій від Афін [27]. Розрахунок царя був суто психологічним: він сподівався, що три тисячі ахарнських гоплітів не витримають вигляду нищення власних осель та оливкових гаїв і змусять Перікла вийти на генеральну битву. Фукідід описує глибокий розкол в афінському суспільстві: молодь прагнула бою, а ахарняни вважали за сором спостерігати за сплюндруванням своєї землі. Проте Перікл, виявляючи залізну волю, відмовився скликати народні збори, щоб громадяни в запалі гніву не припустилися фатальної помилки [28].

Зрештою, Архідам зіткнувся з давньою проблемою. Спартанські інвазії, як зауважує Фукідід, ніколи не тривали довго – зазвичай від 15 до 40 днів [29]. Через брак фінансових резервів та необхідність повертатися до власних господарств для збору врожаю, пелопоннесці були змушені відступати, щойно вичерпувалися їхні запаси продовольства. Таким чином, класична гоплітська фаланга, створена для швидкого розв'язання суперечок в одному «чесному» бою, виявилася неефективною проти стратегії виснаження. Спартанці опинилися в ситуації, коли їхній «невловимий ворог» на суші просто відмовлявся приймати виклик, що змусило Лакедемон у наступні роки шукати принципово нові методи ведення війни, виходячи за межі традиційного канону [2, с. 84].

Облога Платеї (429–427 рр. до н. е.) увійшла в історію як одна з найбільш драматичних та технічно насичених сторінок Архідамової війни. Це невелике, але стратегічно важливе місто союзників Афін стало полігоном для випробування новітніх облогових технологій того часу. Коли початковий штурм пелопоннесців захлинувся, спартанський цар Архідам II був

змушений відмовитися від традиційного швидкого удару гоплітів і перейти до масштабного інженерного наступу [30, с.79].

За свідченням Фуکیدіда, облогова армія розгорнула безпрецедентні за масштабом земляні роботи. Пелопоннесці спорудили навколо міста подвійний частокіл, а потім протягом сімдесяти днів і ночей безперервно насипали велетенський земляний вал, намагаючись підняти його до рівня міських мурів. Для руйнування самих укріплень були застосовані тарани – осадні машини, які, за словами історика, настільки сильно похитнули одну з башт, що захисників охопив жах. Більше того, Архідам вдався до ранньої форми «хімічної війни», спробувавши випалити місто вогняною сумішшю із сірки та смоли. Фуکیدід зазначає, що полум'я було настільки потужним, якого «до того часу ніхто не бачив», і лише раптова злива врятувала Платею від вогняної загибелі [31].

Однак платейці відповіли на технічну перевагу ворога надзвичайною винахідливістю, яка стала справжньою еволюцією античної фортифікації. Поки ворог насипав вал, городяни нарощували висоту своїх стін за допомогою цегли та дерев'яних помостів, захищених сирими шкурами від вогняних стріл. Коли вал почав наближатися до критичної позначки, платейці вдалися до хитрощів: вони пробили отвір у нижній частині стіни та прорили підземний хід, через який потайки виносили землю з-під ворожого насипу всередину міста, змушуючи конструкцію постійно осідати. Проти таранів захисники розробили механічні пастки – канатні петлі та масивні колоди на ланцюгах, якими вони відбивали наконечники осадних машин у момент удару [32].

Розуміючи, що зовнішня стіна рано чи пізно може впасти, платейці звели всередині міста додатковий мур у формі півмісяця. Це було блискуче тактичне рішення: навіть пробивши головну оборону, ворог опинився б у вузькій «пастці» під перехресним обстрілом. Зрештою, усвідомивши марність інженерного штурму, пелопоннесці звели навколо міста подвійну стіну з ровами, перейшовши до стратегії виснаження [33]. Місто здалося

лише через два роки повної блокади, коли ресурси вичерпалися, а голод став нестерпним. Ця облога довела, що епоха простих гоплітських сутичок минає, поступаючись місцем професійній інженерії та затяжним війнам на витривалість [3, с. 74].

Морські битви при Ріумі та Наупакті, що відбулися влітку 429 р. до н. е., стали хрестоматійним прикладом того, як інтелектуальна стратегія та професійна майстерність долають значну чисельну перевагу. Афінський стратег Форміон, маючи у своєму розпорядженні лише 20 трієр, зумів двічі розгромити пелопоннеський флот, продемонструвавши всьому еллінському світу, що море – це простір, де панує мистецтво, а не груба сила [1, с. 75].

Перше зіткнення при Ріумі продемонструвало безпорадність традиційної тактики перед лицем афінського маневру. Пелопоннесці, маючи 47 кораблів, настільки боялися швидкості афінян, що вишикувалися в оборонне коло носами назовні, сподіваючись на неприступність своєї побудови. Форміон застосував тактику періплусу: його кораблі почали кружляти навколо ворожого кола, навмисно звужуючи простір і чекаючи на ранковий вітер. Як і розраховував стратег, вітер та течія змусили пелопоннеські судна стикатися одне з одним, ламаючи весла та сіючи паніку. У момент найбільшого хаосу афіняни перейшли в атаку, захопивши 12 ворожих трієр [34].

Друга битва, що відбулася біля Наупакта, була ще більш драматичною. Пелопоннесці, прагнучи реваншу, зібрали вже 77 кораблів і зуміли заманити 20 афінських суден у вузьку протоку, де чисельна перевага мала стати вирішальною. Дев'ять афінських кораблів було відтіснено до берега, і здавалося, що поразка неминуча. Однак фінал битви вирішив один блискучий маневр: афінська триєра, яку переслідував левкадський корабель, раптово обігнула вантажне судно, що стояло на якорі, і вдарила переслідувача тараном у бік. Ця несподівана перемога одного екіпажу викликала психологічний злам у пелопоннесців, які в безладді припинили

переслідування. Афіняни миттєво перейшли в контратаку, відбивши свої втрачені кораблі та захопивши шість ворожих [35].

Ці перемоги стали тріумфом професіоналізму над «сухопутною доблестю», перенесеною на воду. Як зауважував сам Форміон у своїй промові до воїнів, морська справа – це наука, якій неможливо навчитися випадково [36]. У той час як пелопоннесці (особливо коринфяни) продовжували воювати «по-старому», захаращуючи палуби гоплітами та перетворюючи бій на хаотичну абордажну сутичку, афіняни використовували саму трієру як високоточну зброю. Їхня тактика дієкплусу (прориву лінії) та майстерне володіння тараном дозволяли знищувати ворога, не вступаючи в рукопашний бій. Ці битви остаточно підтвердили панування Афін на морі, змусивши Спарту усвідомити, що без багаторічної підготовки екіпажів та величезних фінансових вкладень перемогти афінську морську імперію неможливо [37, с. 113].

Підсумовуючи початковий етап Пелопоннеської війни, можна констатувати, що традиційна «гоплітська парадигма» виявилася неспроможною вирішити конфлікт такого масштабу та складності. Свідома відмова Афін від ритуалізованих правил ведення бою та перехід до стратегії виснаження знецінили сухопутну перевагу Спарти, перетворивши її славетну фалангу на пасивного спостерігача за морською експансією ворога. Це змусило обидві сторони до радикальної військової адаптації: від складних інженерних та облогових рішень, як це було під Платеями, до перетворення трієри на високотехнологічну зброю, що потребувала не просто хоробрості, а багаторічного професійного вишколу.

Зрештою, Архідамова війна продемонструвала народження нової воєнної етики, де інтелектуальна стратегія, логістична стійкість та використання спеціалізованих родів військ стали важливішими за фронтальний натиск важкої піхоти. Криза класичного канону призвела до того, що війна перестала бути коротким зіткненням вільних землеробів і перетворилася на тотальне протистояння ресурсів та технологій.

2.3. Сфактерія та Амфіполь: зміна уявлень про непереможність спартанської піхоти.

Протягом століть у грецькій свідомості панувала аксіома: спартанський гопліт ніколи не відступає і не здається в полон, обираючи смерть замість безчестя. Цей міф, загартований у вогні Фермопіл, був наріжним каменем пелопоннеської гегемонії. Проте кампанії середини Архідамової війни поставили під сумнів цей ідеал, продемонструвавши вразливість важкої піхоти перед мобільністю легких військ та складними географічними умовами.

Бій на острові Сфактерія (425 р. до н. е.) став шоком для всієї Еллади, оскільки вперше в історії спартіати склали зброю перед афінськими моряками та легкоозброєними пельтастами. А подальша кампанія полководця Брасіда у Фракії та вирішальна битва при Амфіполі (422 р. до н. е.) показали як спартанці, засвоївши уроки поразок, почали використовувати нетрадиційні методи ведення війни, засідки та залучення звільнених ілотів.

Сфактерійська операція 425 року до н. е. стала одним із найгучніших епізодів Пелопоннеської війни, що не лише змінив стратегічну ситуацію на користь Афін, а й завдав нищівного удару по самій ідеологічній основі спартанської держави. Битва на невеликому острові Сфактерія продемонстрували повне безсилля традиційної гоплітської фаланги перед мобільністю легкоозброєних військ та грамотним використанням особливостей ландшафту [1, с. 183].

Замість того, щоб вступати у пряме зіткнення з елітними спартанськими гоплітами, афінський стратег Демосфен зробив ставку на асиметричну тактику. Він висадив на острів близько 800 лучників та 800 пельтастів, розділивши їх на мобільні групи, які зайняли панівні висоти навколо ворожого табору. Коли спартанці намагалися атакувати, легкоозброєні воїни просто відступали на пересіченій місцевості, закидаючи важку піхоту градом стріл, каміння та дротиків з усіх боків. Ситуацію погіршила лісова пожежа та хмари попелу, що засліплювали спартанців,

роблячи їхні обладунки лише тягарем, а не захистом. Фінальну крапку поставив зухвалий маневр мессенців, які скелястими обривами зайшли в тил спартанським позиціям. Як зазначає Фулідід, ситуація стала дзеркальним відображенням Фермопіл: оточені та розстрілювані здалеку, спартанці опинилися в пастці, де їхня славетна доблесть у ближньому бою не мала жодного значення [38].

Результат битви став справжнім шоком для всієї Еллади. Замість того, щоб загинути зі зброєю в руках, як вимагав стародавній етос, 292 воїни, серед яких було 120 повноправних спартіатів, склали зброю і здалися в полон. Ця капітуляція зруйнувала віковий міф про те, що жодна сила чи голод не змусять спартанця здатися. По всій Греції переказували відповідь одного з полонених на іронічне запитання про хоробрість загиблих: він зауважив, що стріла – це лише «веретено» (або «тростина»), яка не вміє відрізнити хороброго від боягуза, натякаючи на кінець епохи чесного рукопашного бою [39].

Політичні наслідки Сфактерії були не менш вагомими за військові. Полонені спартіати стали «живим щитом» для Афін: погрожуючи стратити заручників у разі нового нападу, афіняни домоглися припинення щорічних спартанських вторгнень в Аттику. Спарта, охоплена відчаєм через втрату десятої частини свого елітного військового стану, була готова на будь-які дипломатичні поступки заради повернення своїх людей. Таким чином, Сфактерія довела, що професійна легка піхота в поєднанні з тактичною гнучкістю здатна перемогти найкращу важку піхоту світу, що назавжди змінило характер античного воєнного мистецтва та відкрило шлях до нових, більш витончених методів ведення війни [2, с. 167].

Битва при Делії 424 року до н. е. стала знаковим етапом Пелопоннеської війни, оскільки саме в цьому зіткненні беотійці наочно продемонстрували вичерпаність традиційних гоплітських шаблонів. На зміну класичному зіткненню рівномірних ліній важкої піхоти прийшли тактичні інновації, які докорінно змінили характер сухопутних битв у Греції.

Беотійський стратег Пагонд зумів поєднати масовану силу піхотного удару з маневреністю кінноти, заклавши фундамент для військових реформ майбутнього [30, с. 117].

Першою і найважливішою інновацією беотійців став радикальний перегляд глибини фаланги. У той час як афіняни вишикували своє військо традиційною стіною у 8 рядів, Пагонд на своєму правому фланзі зібрав фіванський контингент надзвичайною глибиною у 25 чоловік. Ця концентрація сил мала на меті створити колосальний фізичний тиск, здатний буквально продавити та розірвати ворожу лінію за рахунок маси. Такий підхід став прямим попередником славнозвісного «косого строю» Епамінонда, який через кілька десятиліть за допомогою ще глибшої колони розгромить спартанців при Левктрах [30, с. 118].

Окрім силового тиску, битва при Делії надала один із перших в античній історії прикладів успішного використання тактичного резерву. У розпал запеклої рукопашної схватки, коли лівий фланг беотійців почав здригатися під натиском афінян, Пагонд вдався до хитрощів. Він непомітно для ворога вислав два загони кінноти в обхід пагорба, який розділяв армії. Поява свіжих сил у критичний момент змінила хід бою: афіняни, застигнуті зненацька, уявили, що на них нападає ціле нове військо, і піддалися паніці [40].

Саме кавалерія, яка в традиційних гоплітських битвах відігравала другорядну роль, стала вирішальним фактором перемоги беотійців. Психологічний удар від раптової появи вершників на вершині пагорба перетворив організований відхід афінян на хаотичну втечу. Беотійські та локрійські вершники переслідували втікачів до самої ночі, що призвело до катастрофічних втрат афінської сторони – близько 1000 гоплітів, включаючи стратега Гіппократа [41]. Битва при Делії остаточно довела, що поєднання глибокої ударної колони та маневреного використання резервної кінноти є значно ефективнішим за класичну фалангу, ознаменувавши початок нової ери у воєнному мистецтві Еллади [3, с. 125].

Кампанія спартанського полководця Брасіда на фракійському узбережжі (424–422 рр. до н. е.) стала радикальним поворотом у стратегії Лакедемона, перенісши театр воєнних дій на далеку периферію Афінської архе. Після принизливої поразки при Пілосі Спарта перебувала у глибокій кризі, потерпаючи від браку повноправних громадян та постійного страху перед повстанням ілотів. У цих умовах Брасід запропонував нечуване рішення: сформувати експедиційний корпус із семисот ілотів, озброєних як гопліти, та тисячі пелопоннеських найманців. Це дозволило Спарті одночасно отримати боєздатне військо та видалити з країни найбільш небезпечні верстви населення. Згодом цих воїнів, що отримали свободу за службу, стали називати «брасідейцями», а сам Брасід діяв як автономний стратег, демонструючи нетипові для спартанця таланти дипломата та оратора [9, с. 337].

Відмовившись від традиційної стратегії лобового зіткнення фаланг, Брасід зробив ставку на швидкість, раптовість та психологічний вплив. Його форсований марш через усю Грецію до Фракії став безпрецедентним маневром, що випередив мобілізацію ворожих сил у Фессалії. У стосунках із грецькими полісами Брасід позиціонував себе як «визволитель Еллади» від афінської тиранії, майстерно поєднуючи переконливі промови з погрозами знищення врожаю. Його успіх під Амфіполом у 424 р. до н. е. був результатом блискучої нічної операції під час снігової бурі та допомоги внутрішніх прихильників [10, с. 371]. Навіть історик Фулідід, який командував афінським флотом у цьому районі, не встиг прийти на допомогу місту через стрімкість спартанського натиску. Крім того, Брасід виявив неабиякий хист до тактичних інновацій: під час відступу в Лінкестиді він уперше застосував побудову гоплітів у формі «порожнього каре» для захисту легкоозброєних воїнів та обозу від атак з усіх боків [42].

Вирішальна битва при Амфіполі у 422 р. до н. е. остаточно закріпила перевагу тактичної хитрості над чисельністю. Помітивши помилку афінського лідера Клеона, який почав невдалий відступ, підставивши ворогу

незахищений правий фланг, Брасід наказав здійснити стрімку вилазку з міських воріт. Він особисто очолив атаку на центр афінської колони, що викликало миттєву паніку та розпад ворожого строю []. Результати були приголомшливими: афіняни втратили близько шестисот воїнів, тоді як спартанці – лише сім. Однак ця перемога була затьмарена загибеллю самого Брасіда, а також його опонента Клеона. Смерть двох найбільш палких прихильників продовження війни з обох сторін усунула головні політичні перешкоди для припинення вогню, що зрештою відкрило шлях до укладення Нікієвого миру у 421 р. до н. е. [44, с. 356]

Цей мир мав стати спробою повернення до довоєнного стану та забезпечити спокій на 50 років. Згідно з угодою, обидві сторони зобов'язувалися повернути захоплені території та полонених: Афіни мали отримати назад стратегічно важливий Амфіполь, натомість вони повертали Спарті заручників із Сфактерії та звільняли захоплені опорні пункти на Пелопоннесі, такі як Пілос та Кіфера. Окремим пунктом передбачалася взаємна допомога у разі повстання ілотів у Спарті або союзників в Афінах. Однак мир виявився хитким і формальним: Амфіполь фактично відмовився повертатися під владу Афін, а ключові союзники Спарты – Коринф, Фіви та Мегари – відмовилися підписувати договір, вважаючи його зрадою своїх інтересів, що заклало підґрунтя для неминучого відновлення бойових дій [44, с. 257].

Архідамова війна (431–421 рр. до н. е.) стала переломним етапом в античній історії, продемонструвавши кризу традиційної грецької військової моделі. Початкове протистояння сухопутної потуги та морської імперії швидко виявило неможливість швидкої перемоги класичними методами: спартанська гоплітська фаланга виявилася безсилою проти стратегії «Довгих стін», а афінський флот, попри панування на морі, не міг завдати вирішальної поразки ворогу на суходолі. Цей стратегічний тупик змусив обидві сторони до глибокої еволюції тактики, що призвело до відмови від ритуалізованих правил ведення війни.

Еволюція військового мистецтва в цей період пройшла шлях від класичних лобових зіткнень до складних комбінованих операцій. Ключові події, такі як облога Платеї, морські перемоги Форміона та особливо битва на Сфактерії, довели перевагу професіоналізму, інженерної думки та мобільних легкоозброєних загонів над статичною фалангою ополчення. Кампанії Брасіда та битви при Делії остаточно закріпили ці зміни, впровадивши поняття тактичного резерву, маневреної війни та використання кавалерії як вирішальної сили. Таким чином, Архідамова війна трансформувала грецьку армію з аматорського цивільного ополчення на професійний інструмент, де перемога почала залежати не від «кодексу честі», а від тактичної гнучкості та ефективного управління ресурсами.

РОЗДІЛ 3.

СИЦИЛІЙСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК ПЕРЕЛОМНИЙ МОМЕНТ ВІЙСЬКОВОЇ СТРАТЕГІЇ (415–413 РР. ДО Н.Е.)

3.1. Планування та логістика масштабних десантних операцій.

Сицилійська експедиція (415–413 рр. до н. е.) стала найбільш амбітною військовою авантюрою в історії класичних Афін. Якщо попередні етапи Пелопоннеської війни здебільшого обмежувалися локальними рейдами та облогами в межах Егейського басейну, то похід на Сицилію вивів протистояння на рівень масштабної десантної операції. Цей проєкт вимагав від Афінської архе не просто військової відваги, а небаченої раніше концентрації фінансових, інженерних та людських ресурсів на колосальній відстані від метрополії.

Перехід до наступального імперіалізму ознаменував докорінну зміну військової доктрини Афін. Замість обережної «стратегії Перікла», що базувалася на виснаженні ворога та захисті власних стін, ініційований Алквіадам план передбачав стратегію «далекого удару». Головним логістичним викликом стала необхідність забезпечення автономного функціонування величезного флоту та тисяч гоплітів на відстані понад 800 кілометрів.

Сицилійська експедиція стала найбільш амбітним військовим проєктом в історії класичних Афін, фактично вивівши конфлікт за межі Егейського регіону. За свідченнями Фукідіда, масштаб підготовки вражав сучасників: флот налічував понад 134 трієри, а загальна кількість залучених воїнів та екіпажів сягала десятків тисяч осіб [45]. Географічні апетити афінського демосу не обмежувалися лише підкоренням Сиракуз; стратегічне планування передбачало встановлення контролю над грецькими містами Південної Італії з подальшою перспективою нападу на володіння Карфагена в Африці. Плутарх у життєписі Алквіада підкреслює, що молодь у палестрах малювала на піску карти Лівії та Карфагена, мріючи про безмежне панування [46].

Основною стратегічною метою захоплення острова було перекриття постачання зерна до Коринфа та інших міст Пелопоннесу, що мало б остаточно позбавити спартанців їхньої економічної бази.

Політичне обґрунтування експедиції стало ареною гострого протистояння між харизматичним Алківіадом та обережним Нікієм. Алківіад, виступаючи головним ідеологом походу, апелював до того, що держава, яка припиняє розширюватися, неминуче деградує і стає вразливою для ворогів. Він переконував народні збори, що сицилійські поліси населені «змішаним натовпом», позбавленим єдності, а тому їх підкорення буде легкою справою. На противагу йому, Нікій вказував на нерозсудливість залишати недобитого ворога в Аттиці заради сумнівних завоювань на заході. Він наголошував на логістичній складності операції, стверджуючи, що Сицилія є занадто великою і густонаселеною територією, яку Афіни не зможуть утримувати під контролем через колосальну відстань від метрополії [47].

Кінцеве рішення Народних зборів стало результатом політичного компромісу, який, втім, заклав підвалини майбутньої катастрофи. Піддавшись ентузіазму молоді та обіцянкам великого жалування для моряків, афіняни проголосували за експедицію, але, намагаючись врівноважити авантюризм Алківіада досвідом Нікія, призначили їх (разом із професійним військовим Ламахом) спільними стратегами-автократорами. Діодор Сицилійський зауважує, що така структура командування з самого початку була неефективною через діаметрально протилежні погляди лідерів на тактику ведення бою та логістику [48]. Таким чином, експедиція, що задумувалася як тріумфальний «далекий удар», розпочалася в умовах внутрішнього розколу командування та критичної недооцінки логістичних викликів, пов'язаних із функціонуванням армії на такій віддаленій дистанції.

Планування та формування експедиційного корпусу для Сицилійської кампанії супроводжувалося низкою фатальних прорахунків, які, попри зовнішню велич афінської армади, заклали фундамент її майбутньої загибелі. Афінська потуга, продемонстрована влітку 415 р. до н. е., була найбільш

вартісною та чисельною силою, яку будь-коли виставляв окремий грецький поліс. За свідченнями Фукідіда, загальна кількість учасників експедиції перевищувала 25 000 осіб, де основну масу складали екіпажі 134 трієр – близько 20 000 веслярів та матросів. Сухопутний контингент був сформований із 5 100 гоплітів, серед яких лише 1 500 були повноправними афінськими громадянами, 700 – фетами, що служили морпіхами (епібатами), а решту складали війська союзників та найманців [45].

Попри вражаючу чисельність, структура корпусу мала критичний тактичний дисбаланс – гострий дефіцит кавалерії та мобільних підрозділів. На етапі первинного формування було виділено лише одне транспортне судно для 30 вершників. Це виявилось фатальною помилкою, оскільки Сиракузи володіли потужною кіннотою чисельністю близько 1 200 досвідчених вершників. Відсутність кавалерії робила афінську фалангу вразливою під час маршів та фуражування, а головне – позбавляла афінян можливості переслідувати ворога. Інша проблема – фінанси. Фінансова дезінформація з боку Егести, що вдалася до «золотого обману» з підставними коштовностями, призвела до критичного прорахунку бюджету експедиції ще на етапі її планування. Викриття неспроможності союзників профінансувати армаду змусило Афіни виснажувати власні резерви (понад 150 талантів на місяць), що в поєднанні з тактичними помилками загнало армію у стратегічний глухий кут ще до початку серйозних боїв [1, с. 277].

Логістичне забезпечення Сицилійської експедиції було безпрецедентним для античної Греції за своєю складністю та масштабом. Географія маршу афінської армади, яка мала подолати 800 км. свідчить про високу залежність флоту від прибережної інфраструктури. Фукідід детально описує збірний пункт у Керкірі, яка стала ключовим плацдармом для перетину Іонійського моря. Для полегшення управління та розв'язання проблем із пошуком води й провіанту, стратеги розділили флот на три частини, кожна з яких рухалася під командуванням окремого воєначальника. Проте перехід вздовж узбережжя Італії виявився серйозним випробуванням

через дипломатичну ізоляцію: такі впливові поліси як Тарент і Локри взагалі відмовили афінянам у якорній стоянці. Лише досягнувши Регія, військо змогло стати табором біля святилища Артеміди, де місцеві жителі, хоч і не впустили греків у місто, все ж відкрили ринок для закупівлі продовольства [49].

Передбачаючи труднощі у ворожій країні, Нікій напліг на забезпеченні повної автономності флоту. Окрім 134 бойових трієр, експедицію супроводжували 30 великих вантажних суден (*голкад*), що везли стратегічні запаси пшениці та ячменю, а також спеціалізований транспорт для перевезення коней. Особливістю афінського логістичного корпусу було включення до його складу цивільних фахівців: пекарів, набраних за плату, а також мулярів і теслів з інструментами для будівництва осадних споруд. До державного флоту добровільно приєдналися десятки приватних купецьких кораблів, які розраховували на прибуток від торгівлі з багатою армією, що створювало навколо армади справжнє «плавуче місто» [49].

Фінансове забезпечення експедиції лягло важким тягарем на афінську скарбницю. Стандартне жалування матросу становило одну драхму на день, що за умови багатотисячного екіпажу вимагало колосальних щомісячних виплат. Оскільки початкові кошти швидко вичерпувалися, стратеги були змушені вдаватися до жорстких методів самозабезпечення. Важливим джерелом доходів став продаж полонених у рабство. Згодом, коли облога Сиракуз затягнулася, Афіни були змушені надіслати додаткові 300 талантів срібла навесні 414 р. до н. е., що остаточно підірвало фінансову стабільність метрополії [9, с. 341].

Інженерне забезпечення та стратегія облоги під час Сицилійської експедиції стали вирішальними факторами кампанії, продемонструвавши складність проведення масштабної облоги на великій відстані від метрополії. Перехід від тривалого морського переходу до активних дій на суходолі вимагав від афінського командування миттєвого створення захищених баз на ворожій території. Ключовим етапом операції стало захоплення

стратегічного плато Епіполи, що височіло над Сиракузами. На північному краї схилу афіняни звели форт у Лабдалі, який став основним місцем зберігання військового спорядження та скарбниці. Головним стратегічним задумом афінян була повна ізоляція міста шляхом будівництва контрвалаційних ліній – подвійної стіни, що мала відрізати Сиракузи від суходолу та моря. Центральним вузлом цих робіт стала кругова споруда, відома як «Коло», від якої стіни мали простягнутися на північ до затоки Трогіл та на південь до Великої гавані [9, с. 342].

Матеріально-технічна база облоги вимагала колосальних ресурсів. Афіняни привезли з собою спеціалізований корпус каменярів та теслів, а також величезну кількість залізних інструментів, проте камінь та дерево доводилося збирати безпосередньо навколо міста, часто розбираючи приміські будинки або використовуючи матеріали, заготовлені самим ворогом. Неспроможність афінян нейтралізувати ворожу кавалерію до моменту прибуття спартанського полководця Гіліппа виявилася фатальною. Діодор Сицилійський підкреслює, що саме втрата ініціативи на суходолі та падіння форту в Лабдалі призвели до того, що облогова армія афінян сама опинилася в стані облоги [50]. Зрештою, інженерна перевага Афін була знівельована тактичними прорахунками та приходом підкріплень до сиракузян, що перетворило грандіозний осадний проєкт на пастку для самих завойовників.

Як бачимо, Сицилійська експедиція стала переломним моментом у військовій стратегії Афін, продемонструвавши як найвищий рівень логістичної майстерності античності, так і фатальні наслідки стратегічної самовпевненості. Перехід до доктрини «далекого удару» вимагав від Афінської архе безпрецедентної концентрації ресурсів, створення автономних флотських з'єднань та розв'язання складних інженерних завдань безпосередньо на ворожій території. Проте блискуча технічна реалізація десанту та первинних осадних робіт була нівельована критичними прорахунками на етапі планування: тактичним дисбалансом сил,

ігноруванням ролі ворожої кавалерії та фінансовою залежністю від сумнівних союзників.

3.2. Особливості облоги Сиракуз: поєднання сухопутних та морських битв.

Облога Сиракуз стала рідкісним для античності прикладом «тотальної» позиційної війни, у якій сухопутні фортифікаційні роботи на плато Епіполи були інтегровані в єдиний замисл із контролем над акваторією Великої гавані. У межах цього розділу розглядається трансформація класичного морського бою в умовах обмеженого простору, тактика «війни стін» (контрвалації), а також критична залежність обох сторін від координації дій флоту та гоплітів, де втрата ініціативи на одному з фронтів неминуче призводила до стратегічного колапсу всієї експедиції.

Стратегія «подвійного зашморгу» під час облоги Сиракуз стала найвищим проявом афінської воєнної доктрини, яка базувалася на синергії абсолютної морської переваги та передової інженерної думки. Головною метою операції була повна ізоляція мегаполіса, що мала досягатися шляхом одночасного блокування наземних комунікацій та морських шляхів. Фуکیدід описує цей замисел як спробу звести навколо міста суцільну лінію укріплень від моря до моря, що зробило б капітуляцію Сиракуз через голод лише питанням часу [51].

Основним інструментом сухопутного блокування стало будівництво грандіозної системи стін. Захопивши стратегічне плато Епіполи, афіняни звели там центральний форпост, відомий у джерелах як «Коло». Від цього вузла роботи розгорнулися у двох напрямках: північна гілка мала простягнутися до затоки Трогіл, а південна – спуститися через рівнину до узбережжя Великої гавані. Ця «гонка стін» перетворилася на запеклу інженерну війну, де сиракузяни намагалися перетнути афінську лінію власними поперечними стінами. Як зазначає Плутарх, афіняни тривалий час

домінували в цьому протистоянні, руйнуючи ворожі перешкоди та майже завершивши оточення міста [52].

Паралельно з роботами на суші, афінський флот реалізовував морську частину «зашморгу». Увійшовши безпосередньо у Велику гавань, афінські ескадри заблокували сиракузький флот у його власних доках, встановивши повне панування на рейді. Критично важливим кроком стратега Нікія стало укріплення мису Племмірій, який контролював вхід до гавані. Створення там трьох фортів дозволило афінянам не лише закрити вихід ворожим суднам, а й забезпечити безпеку власних конвоїв із провіантом [52]. Такий подвійний тиск поставив Сиракузи на межу відчаю, і в місті вже почалися обговорення умов мирної угоди.

Однак стратегія «подвійного зашморгу» зазнала краху через тактичне зволікання афінського командування та енергійні контрзаходи спартанського полководця Гіліппа. Афіняни припустилися фатальної помилки, не встигнувши добудувати вузький північний відрізок стіни до моря; саме через цю прогалину до Сиракуз прорвалися підкріплення пелопоннесців. Вирішальним ударом стала втрата Племмірія: поки афінський флот був відтягнутий на морський бій, сухопутні сили Гіліппа захопили афінські форти на мисі. Як підкреслює Діодор Сицилійський, це розірвало морську блокаду і призвело до стратегічного перелому – відтепер уже самі афіняни опинилися заблокованими у внутрішній частині гавані, перетворившись із обложників на оточених [53].

Наслідки для флоту були катастрофічними: афіняни втратили не лише військову скарбницю та величезні запаси зерна, а й вітрильне спорядження для 40 триєр. Контроль ворога над входом у гавань зробив підвезення продовольства морем майже неможливим, а через постійну загрозу обстрілів із берега афінські кораблі почали гнити, оскільки їх більше не могли витягувати на сушу для просушування [10, с. 380].

Обмеженість простору всередині гавані, спричинена сухопутними успіхами ворога, призвела до повної трансформації морської тактики.

Традиційне афінське мистецтво маневру, зокрема прорив строю, стало неможливим у тісній акваторії. Афінська морська доктрина десятиліттями базувалася на швидкості та маневреності трієр для виконання таких складних прийомів, як дієкплус (прорив ворожої лінії з метою поламати весла) та періплус (обхід флангу для удару в борт). Однак у вузькій, захищеній сотнями кораблів гавані, афінські триєрархи втратили можливість розганяти судна для ефективного маневру, що перетворило морську битву на хаотичне звалювання – так звану «сухопутну битву на воді», де замість мистецтва кормчих вирішальну роль відігравала груба сила гоплітів на палубах [54].

Ключовим фактором поразки Афін стала радикальна інженерна відповідь Сиракуз. За порадою коринфських союзників, сиракузяни змінили конструкцію своїх трієр, адаптувавши їх до фронтальних ударів, які афіняни раніше вважали ознакою низької майстерності. Сиракузькі кораблі отримали масивніші та нижчі носові частини, підсилені надзвичайно товстими балками-таранами – епотідами. Як описує Фукідід, під час зіткнень «ніс у ніс» ці зміцнені конструкції легко пробивали порожнисті та легкі носи афінських трієр, які були спроектовані для швидкості, а не для лобових атак [54]. Це нівелювало перевагу афінської виучки, оскільки в обмеженій акваторії фронтальний удар став єдиним доступним способом атаки.

Намагаючись нейтралізувати перевагу ворога в лобових зіткненнях, афінські стратеги Нікій та Демосфен винайшли контрзахід – «залізні руки». Це були масивні абордажні крюки, які закидали на сиракузькі судна одразу після зіткнення, щоб примусово втримати ворожий корабель і нав'язати рукопашний бій. Сиракузяни, своєю чергою, продемонстрували винахідливість, оббивши носи та борти своїх суден гладкими шкірами, з яких крюки просто зісковзували, не знаходячи зачеплення. Боротьба в гавані доповнювалася використанням підводних пасток – забитих у дно паль, прихованих під водою, на які натикалися афінські кораблі. Афіняни ж перетворили свої великі вантажні судна на плавучі фортеці, підвішуючи на

їхніх реях «дельфінів» – важкі свинцеві гирі, які скидали на ворожі трієри, що намагалися наблизитися до їхньої стоянки [30, с. 123].

Зрештою, трансформація бою призвела до повного психологічного та логістичного колапсу афінського флоту. Одночасна присутність у гавані близько 200 кораблів створювала неймовірний гуркіт від ударів таранів та криків тисяч воїнів, через що команди келевстів (начальників веслувальників) ставали абсолютно нечутними. Управління флотом було паралізоване, а кораблі постійно стикалися навіть із дружніми суднами. Еволюція тактики від витонченого маневру до виснажливої рубки в закритій акваторії стала фатальною для Афін, оскільки повністю нівелювала їхню головну стратегічну перевагу – столітній досвід морської домінації, що призвело до повної втрати флоту та неминучої капітуляції експедиційного корпусу [37, с. 115].

Облога Сиракуз завершилася однією з найбільш драматичних ситуацій у світовій воєнній історії, коли колосальна армія, що прийшла завойовувати Сицилію, сама опинилася в стані повної ізоляції та облоги. Цей стратегічний перелом став результатом поєднання логістичного колапсу та психологічного паралічу афінського командування. Втрата Племмірія стала фатальною: афіняни позбулися головних складів із продовольством, грошима та вітрильним спорядженням, а підвіз будь-яких припасів морем перетворився на смертельно небезпечну операцію під вогнем ворожих берегових постів.

Колись непереможний афінський флот опинився буквально «закупореним» у глибині Великої гавні. Базуючись на незахищеному березі, армада була позбавлена можливості маневру, що нівелювало її головну тактичну перевагу. Психологічний стан експедиційного корпусу погіршувався ваганнями Нікія, який через страх перед судом афінського демосу та релігійні забобони (місячне затемнення) відклав життєво необхідний відступ. Це зволікання дозволило сиракузянам перегородити вихід із гавані ланцюгами та зв'язаними суднами, остаточно перетворивши акваторію на закриту пастку. Армія, що потерпала від хвороб у болотистій

місцевості та гострої нестачі їжі, за словами Фукідіда, перебувала в стані «граничного відчаю», де вчорашні завойовники тепер думали лише про порятунок власного життя [9, с. 343].

Фінальна спроба прориву закінчилася повним розгромом. Останні морські битви в гавані завершилися нищенням залишків флоту, а відступ суходолом перетворився на криваву бойню. Близько 7 000 воїнів, які вціліли, потрапили в полон і були кинуті в сиракузькі каменоломні – глибокі в'язниці просто неба, де більшість загинула від спраги, голоду та жахливих санітарних умов. Стратеги Нікій та Демосфен були страчені всупереч бажанню Гіліппа. Глобальні втрати Афін були катастрофічними: держава втратила близько 50 000 осіб та понад 170 військових кораблів, що фактично підірвало фінансовий та мобілізаційний фундамент імперії [2, с. 235].

Результати Сицилійської експедиції стали поворотним пунктом Пелопоннеської війни, продемонструвавши межу міцності Афінської держави. Експедиція, що задумувалася як тріумфальна демонстрація імперської могутності та засіб захоплення нових ресурсів, через логістичну вразливість, тактичну негнучкість та недооцінку противника перетворилася на стратегічну катастрофу. Повна втрата флоту та армії під Сиракузами не лише позбавила Афіни військової ініціативи, а й перетворила подальший етап війни на боротьбу за фізичне виживання поліса. Сицилійська експедиція довела, що навіть досконала військова машина античності була безсилою перед надмірним розтягуванням комунікацій та втратою контролю над ключовими плацдармами, що зрештою проклало шлях до остаточної капітуляції Афін у 404 році до н. е.

РОЗДІЛ 4.

ДЕКЕЛЕЙСЬКА ВІЙНА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (413–404 РР. ДО Н.Е.)

4.1. Перехід до тотальної війни: виснаження та постійна загроза.

Декелейська (або Іонійська) війна стала заключним і найбільш запеклим етапом Пелопоннеської війни, що охопив період з 413 по 404 рр. до н.е. Після катастрофічної поразки афінян на Сицилії стратегічна ініціатива перейшла до Спарти, яка за порадою Алківіада змінила тактику короточасних набігів на стратегію постійної присутності на території Аттики. Цей етап перетворив конфлікт із класичного протистояння полісів на масштабну геополітичну боротьбу, де вирішальними факторами стали перська фінансова допомога, боротьба за морські шляхи в Егейському морі та остаточне виснаження ресурсів Афін, що зрештою призвело до краху їхньої морської держави.

Така зміна характеру бойових дій змусила обидві сторони відмовитися від традиційних методів війни на користь нових, більш жорстких форм протистояння. Саме тому аналіз цього періоду варто розпочати з розгляду трансформації конфлікту у стан безперервного тиску. У цьому контексті варто проаналізувати феномен «тотальної війни» античності, де створення постійного укріпленого пункту в Декелеї зруйнувало звичний ритм життя афінян, перетворивши їхнє існування на нескінченну облогу та змінивши саму психологію воєнного мистецтва.

Фортифікація Декелеї у 413 р. до н. е. ознаменувала радикальний поворот у стратегії Пелопоннеської війни, перевівши конфлікт у фазу безжального виснаження. До цього моменту воєнні дії в Аттиці мали характер сезонних спалахів: спартанці здійснювали щорічні рейди тривалістю від двох тижнів до місяця, що дозволяло афінським селянам у проміжках між нападами повертатися до осель та збирати бодай частину врожаю. Однак катастрофа афінян на Сицилії та зрада Алківіада докорінно

змінили правила гри [56, с. 372]. Алківід, опинившись у Спарті, використав усе своє знання слабких місць рідного поліса, переконуючи ефорів відмовитися від застарілих методів. Як зазначає Фуکیدід, Алківіад особисто наполягав на захопленні Декелеї, стверджуючи: «Я точно знаю стан справ в Афінах... Захоплення Декелеї позбавить їх не лише доходів із сільських маєтків, а й тих надходжень, які вони отримують зараз із Лаврійських срібних копалень та судових мит» [57]. Його мотивація була не лише стратегічною, а й глибоко особистою – прагненням помститися за своє вигнання та довести Афінам, що без нього держава приречена.

Спартанці прислухалися до порад зрадника, реалізувавши концепцію «епітейхізму» – створення постійного воєнного форпосту на ворожій території. Декелея, розташована лише за 20 кілометрів від Афін, перетворилася на «кістку в горлі» аттичної економіки. Під командуванням царя Агіса II спартанський гарнізон перейшов до цілорічної облоги. Афіни фактично перестали бути містом і перетворилися на заблокований військовий табір [58, с. 136]. Це був час неймовірних збитків, коли місто було змушене тримати варту на стінах вдень і вночі, а мешканці щодня спостерігали дим від пожеж у власних маєтках.

Економічні наслідки цієї постійної присутності були катастрофічними. Традиційне землеробство стало неможливим: пелопоннесці не просто спалювали посіви, а систематично винищували худобу та вирубували оливкові гаї – культури, що потребували десятиліть для відновлення. Більше того, звичний сухопутний шлях продовольства з Евбеї було перекрито, що змусило афінян везти зерно морем навколо мису Суній, в рази здорожчуючи логістику. Проте найболючішим ударом став колапс гірничої промисловості. Фуکیدід повідомляє про безпрецедентний випадок: «Понад двадцять тисяч рабів перейшли до ворога, причому більшість із них були ремісниками» [59]. Масова дезертирство рабів-гірників паралізувало Лаврійські срібні копальні, позбавивши Афіни головного внутрішнього джерела фінансування флоту. Без робочої сили видобуток металу припинився, що позбавило державу

внутрішньої фінансової стійкості та змусило вдатися до відчайдушних монетарних заходів. Аристофан у комедії «Жаби» гостро висміяв фінансовий занепад міста, порівнюючи якість нових грошей із якістю тодішніх політиків: «Ми не користуємося більше цим прекрасним золотом... а беремо ці нікчемні мідні гроші, викарбувані лише вчора найгіршим карбуванням» [20, с. 257]. До кінця війни Афіни були змушені переплавляти золоті статуї Ніки та випускати субституційну монету – мідь, лише злегка покриту сріблом.

Ця системна криза виштовхнула Афіни за межі їхніх фінансових та психологічних можливостей. Втративши власні ресурси, поліс став на 100% залежним від імпорту зерна з Понту та контролю над морськими шляхами. Порожня скарбниця змусила уряд замінити традиційний «форос» (данину від союзників) на 5-відсоткове мито, що похитнуло стабільність всієї Афінської архе. Зрештою, «декелейський зашморг» призвів не лише до економічного дефіциту, а й до політичного хаосу: зневіра громадян у здатності демократії захистити їхні інтереси стала родючим ґрунтом для олігархічного перевороту 411 року до н. е. Декелея перетворила війну на тотальне випробування, де питання перемоги було замінено питанням біологічного виживання держави [4, с. 257].

Демографічна ситуація була не менш трагічною. Внаслідок сицилійської катастрофи, де Афіни втратили до 50 000 осіб, та постійних дрібних сутичок, кількість дорослих громадян скоротилася майже вдвічі порівняно з початком війни [2, с. 354].

Життя в умовах безперервної облоги та стратегія виживання за «Довгими стінами» призвели до глибокої ерозії афінського суспільства. Поліс, який раніше пишався своєю культурою та відкритістю, трансформувався у замкнений військовий табір, де щоденне напруження підточувало моральні засади, політичну стабільність та самі традиції ведення бою. Внутрішня політика Афін перетворилася на арену жорстокого протистояння (стасісу), де екстремізм став ознакою патріотизму. Війна виступила «вчителем насильства», змінивши самі значення слів: безрозсудна

агресія тепер вважалася «хоробрістю соратника», а будь-яка спроба поміркованості чи розсудливості таврувалася як «маскування боягузтва». Довіра до демократичних інститутів, підірвана Сицилійською катастрофою, остаточно зникла під тиском олігархічних змовників. Гетерії (таємні товариства) використовували терор та залякування, що зрештою призвело до кривавого перевороту Чотирьохсот у 411 р. до н. е. Атмосфера підозри стала настільки відчутною, що, за словами сучасників, громадяни боялися навіть висловлювати обурення, підозрюючи кожного зустрічного у причетності до змови.

Отже, Декелейська війна стала моментом остаточного розриву з класичними традиціями античного протистояння, трансформувавши конфлікт у першу в історії «тотальну війну» на виснаження. Перехід до стратегії постійного епітейхізму не лише зруйнував економічний фундамент Афін через втрату Лаврійських копалень та масову втечу рабів, а й спричинив незворотну деградацію суспільних інститутів. Життя у форматі «міста-табору» призвело до ерозії моральних норм, радикалізації політичної боротьби та дегуманізації воєнних методів, де гуманізм і закон поступилися місцем логіці біологічного виживання.

4.2. Роль перського золота та розбудова спартанського флоту.

Економічний колапс та стратегічний тупик, спричинені фортифікацією Декелеї, остаточно позбавили Афіни статусу невразливої морської держави. Поки афінська економіка стрімко деградувала під тиском «епітейхізму», Спарта усвідомила, що для остаточної перемоги недостатньо лише тримати ворога в облозі з суходолу – необхідно було кинути виклик Афінам на морі. Однак розбудова потужного флоту потребувала колосальних фінансових ресурсів, яких традиційна аграрна Спарта не мала. Це змусило Лакедемон піти на безпрецедентний і цинічний крок: союз із колишнім спільним ворогом еллінів – Перською імперією.

Перське золото стало тим вирішальним паливом, яке дозволило Спарті компенсувати свою технічну відсталість на морі та перетворити локальну облогу Аттики на глобальну морську кампанію. Тож варто розглянути як союзи з Тиссаферном та Киром Молодшим змінили баланс сил в Егейському морі та як спартанські адмірали навчилися перемагати афінян їхньою ж зброєю – майстерністю маневру та чисельною перевагою флоту [10, с. 387].

Економічне виснаження Афін, спричинене постійною присутністю ворога в Декелеї, створило стратегічний вакуум, який Спарта поспішила заповнити за допомогою зовнішніх ресурсів. Розуміючи, що перемогти «володарів моря» лише сухопутними силами неможливо, Лакедемон пішов на безпрецедентний ідеологічний злам. Колись самопроголошений «визволитель Еллади», Спарта звернулась по допомогу до свого вчорашнього ворога – Перської імперії.

Протягом 412–411 рр. до н. е. між Спартою та перськими сатрапами було укладено серію договорів, які фактично перекреслили здобутки Греко-перських воєн. В обмін на фінансування свого флоту спартанці визнали право великого царя на володіння грецькими містами Малої Азії [56, с. 382]. Це була цинічна реал-політик: Лакедемон купував перемогу ціною свободи своїх одноплемінників. Фулідід, описуючи умови цих союзів, наголошує на їхній принизливості для загальногрецької справи: «Які б землі та міста не належали цареві або його предкам, нехай вони належать цареві» [60].

Перські субсидії миттєво змінили економічний ландшафт війни. Поки афінські матроси потерпали від затримок платні, Тиссаферн, а пізніше Кір Молодший пропонували спартанським найманцям небачено високу оплату – до однієї драхми на день. Це спричинило масовий відтік веслувальників з афінського флоту до спартанського. Проте перська допомога не була безкорисливою. Сатрап Тиссаферн, за порадою підступного Алківіада, впроваджував стратегію «рівноваги страху», затримуючи виплати, щоб обидві сторони максимально виснажили одна одну. Ситуація змінилася лише з прибуттям у 407 р. до н. е. Кіра Молодшого, чия особиста прихильність до

спартанців забезпечила їм безперервний золотий потік до самого кінця війни [56, с. 383].

Отримавши необмежений кредит, Спарта здійснила неймовірний логістичний ривок. Не маючи власних морських традицій, вона за лічені роки розбудувала армаду в доках Іонії та Фінікії. Кораблі будувалися за перські гроші, а екіпажі комплектувалися з найманців з усього Середземномор'я та ілотів-вільновідпущеників.

Трансформація воєнного мистецтва проявилася і в тактиці. Оскільки спартанським екіпажам бракувало досвіду для складних афінських маневрів, таких як дієкплус (прорив лінії), вони змінили саму суть морського бою. Найкращі пелопоннеські гопліти почали служити як епібати (морська піхота), нав'язуючи ворогу тактику абордажу. Це перетворило морські зіткнення на «сухопутні битви на палубах», де вирішальною була не майстерність керманича, а фізична сила та дисципліна воїна в обладунках.

Цей період вивів на арену флотоводців нового типу, найяскравішим з яких став Лісандр. Він був не просто адміралом, а видатним дипломатом, який зумів зачарувати Кіра Молодшого та переконати його у спільних інтересах. Ксенофонт описує їхню зустріч як ключовий момент фіналу війни, де Кір прямо заявляє про готовність витратити на флот власні кошти: «Кір сказав, що... якщо у нього не вистачить грошей, він розрубає свій золотий і срібний трон, на якому він сидить» [61].

На відміну від консервативного Каллікратида, який гидував «плазуванням» перед варварами, Лісандр прагматично використовував перське золото для реалізації своєї головної стратегії – перекриття Геллеспонту. Зосередивши величезні сили у протоках, він позбавив Афіни останньої надії на виживання – зерна з Понту. Остаточна перемога при Егоспотамах у 405 р. до н. е. була не результатом героїчного маневру, а наслідком логістичного зашморгу та тактичної хитрості, що стали можливими лише завдяки чисельній перевазі, купленій за золото Сходу.

Таким чином, залучення перських фінансових ресурсів стало вирішальним фактором, який дозволив Спарті компенсувати власну економічну слабкість та змінити правила ведення морської війни. «Золота дипломатія» не лише дала змогу збудувати непереможний флот, а й вивела на перший план лідерів нового формату, які поєднали воєнну силу з глобальною стратегією та дипломатичним розрахунком. Це остаточно схилило шальки терезів на користь Пелопоннеського союзу, перетворивши Афінську морську державу на ізольовану фортецю без ресурсів для подальшого спротиву.

4.3. Битва при Егоспотамах: тріумф стратегічної хитрості Лісандра.

Битва при Егоспотамах (405 р. до н. е.) стала не просто фінальним зіткненням флотів, а закономірною кульмінацією стратегії виснаження, яку послідовно втілював Лісандр. Отримавши завдяки перським субсидіям чисельну перевагу та можливість утримувати екіпажі в повній бойовій готовності, спартанський наварх переніс театр бойових дій до стратегічно важливого Геллеспонту, перекривши «життєву артерію» Афін – шлях постачання зерна з Причорномор'я. У цьому протистоянні традиційна афінська морська тактика, що покладалася на швидкість і маневр, виявилася безсилою проти нової «війни нервів» та стратегічної хитрості Лісандра. Замість відкритого бою він нав'язав ворогу виснажливе очікування, яке приспало пильність афінських стратегів і дозволило пелопоннесцям захопити майже весь афінський флот безпосередньо на березі, що фактично поставило крапку в історії Афінської морської держави.

Битва при Егоспотамах (405 р. до н. е.) стала не просто фінальним зіткненням флотів, а закономірною кульмінацією стратегії виснаження. Отримавши завдяки перським субсидіям чисельну перевагу, спартанський наварх Лісандр переніс театр бойових дій до стратегічно важливого Геллеспонту (сучасні Дарданелли). Цей пролив був «сонною артерією» Афін:

через нього йшли конвої з чорноморським зерном, без якого місто, затиснуте в кільце облогою під Декелеєю, було приречене на голод.

Захопивши штурмом місто Лампсак, Лісандр забезпечив своєму флоту надійну базу з укріпленою гаванню та запасами. Афінські стратеги, прагнучи розблокувати протоку, припустилися фатальної помилки: вони розташували свій флот із 180 трієр на відкритому, незахищеному березі біля гирла річки Егоспотами («Козячі річки»). Тут не було ні гавані, ні міста – моряки були змушені щодня залишати кораблі та йти за провізією за кілька кілометрів до Сеста [1, с. 424].

У цей критичний момент на історичній арені востаннє з'являється Алківіад. Після поразки його помічника при Нотії (406 р. до н. е.) він був вкотре позбавлений командування та поїхав у власні маєтки на фракійському узбережжі. Спостерігаючи з високих веж за стратегічною безпорадністю земляків, Алківіад прибув до табору афінян. Він професійно вказав стратегам на вразливість їхньої позиції та запропонував допомогу фракійських союзників, наполягаючи на перебазуванні до Сеста. Однак афінські стратеги Тидей та Менандр, засліплені пихою та побоюючись, що у разі перемоги слава дістанеться вигнанцю, грубо відкинули його: «Тепер не ти командуєш, а ми; іди геть!» [62].

Це ігнорування досвіду на користь політичних амбіцій стало смертним вироком для афінської демократії. Лісандр застосував тактику «приспаної пильності». Чотири дні поспіль він імітував готовність до бою, виводячи флот із гавані, але не вступаючи у зіткнення. Афіняни, сприйнявши це як прояв слабкості, почали нехтувати безпекою. На п'ятий день, щойно афінські екіпажі розсіялися по берегу в пошуках обіду, за сигналом блискучого щита спартанська армада стрімко атакувала. Це не була морська битва – це було масове захоплення трофеїв на суші. Ксенофонт у «Грецькій історії» описує цей хаос: «Конон, побачивши ворога, що наближався, закричав, щоб усі йшли на кораблі, але люди були надто далеко... Лісандр захопив усі кораблі,

крім дев'яти» [63]. Зі 180 трієр врятувався лише Конон; 3000 полонених афінян були страчені на місці. Втрата флоту означала негайну смерть імперії.

Наслідком поразки стала повна капітуляція Афін у 404 р. до н. е. Умови миру були нищівними: Афіни втрачали всі володіння, флот (крім 12 кораблів) та мали знести Довгі стіни [9, с. 347]. Під звуки флейт пелопоннесці руйнували укріплення, вважаючи цей день початком «свободи Еллади».

На руїнах демократії Лісандр встановив проспартанську олігархію – режим Тридцяти тиранів на чолі з Крітієм. Цей короткий, але кривавий період характеризувався масовими стратами (загинуло близько 1500 громадян) та конфіскаціями майна. Війна, що починалася як захист свободи полісів, закінчилася встановленням жорсткої спартанської гегемонії та внутрішнім терором.

Битва при Егоспотамах стала символом трансформації воєнного мистецтва, де чистий героїзм поступився місцем стратегічному розрахунку та психологічній маніпуляції. Перемога Лісандра довела, що в умовах тотального виснаження вирішальним фактором стає не кількість воїнів, а здатність перерізати логістичні вузли противника. Падіння Афін ознаменувало завершення епохи класичного поліса та перехід Греції до періоду затяжних міжусобиць.

Декелейська війна стала етапом переходу до тотального протистояння, де за порадою Алківіада Спарта змінила тактику набігів на стратегію «епітейхізму» – створення постійного форпосту в Декелеї. Це перетворило Афіни на заблокований військовий табір, спричинивши економічний колапс. Постійна облога призвела до моральної деградації суспільства та політичної нестабільності, що вилилося в олігархічний переворот 411 року до н. е. Війна перестала бути сезонним конфліктом, перетворившись на боротьбу за біологічне виживання держави.

Економічне виснаження змусило Спарту шукати зовнішні ресурси, що призвело до цинічного союзу з Персією. В обмін на визнання влади царя над

грецькими містами Малої Азії, Лакедемон отримав перське золото, яке стало паливом для розбудови потужного флоту. Це дозволило Спарті залучати найманців високою платнею та впроваджувати нову тактику «сухопутної битви на воді», де замість складних маневрів вирішальну роль відігравала морська піхота. На арену вийшли флотоводці нового типу, як-от Лісандр, які поєднували військову силу з глобальною дипломатією та фінансовим розрахунком.

Фіналом протистояння стала битва при Егоспотамах у 405 році до н. е., де Лісандр перекрив шлях постачання зерна з Понту. Афінські стратеги, ігноруючи застереження Алківіада про вразливість їхньої позиції, припустилися фатальної помилки, залишивши флот на відкритому березі. Використавши тактику приспаної пильності, Лісандр захопив майже всі афінські кораблі безпосередньо на суші. Це призвело до повної капітуляції Афін у 404 році до н. е., знесення Довгих стін та встановлення режиму Тридцяти тиранів, що ознаменувало крах афінської демократії та встановлення спартанської гегемонії в Елладі.

РОЗДІЛ 5.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ В КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Вивчення Пелопоннеської війни в шкільному курсі всесвітньої історії 6-го класу є одним із найбільш складних, але водночас змістовно багатих етапів опанування античної минувшини. Ця тема дозволяє не лише реконструювати хронологію ключових битв, а й розкрити перед учнями глибинні причини політичних криз, механізми функціонування демократії та наслідки тривалих міжусобних конфліктів для цивілізації. З огляду на вікові особливості шестикласників, головним завданням вчителя стає трансформація складних геополітичних і стратегічних процесів у зрозумілі логічні ланцюжки, що сприятимуть формуванню історичного мислення та предметних компетентностей.

Сучасна методика викладання цього розділу вимагає відходу від простого ретранслявання фактів на користь активних методів навчання. Особлива увага має приділятися роботі з історичною картою, аналізу візуальних джерел та застосуванню елементів критичного мислення через розгляд альтернативних сценаріїв розвитку подій (наприклад, оцінка стратегій Перікла чи Лісандра). У цьому розділі запропоновано розробку уроку в якій використано оптимальні форми організації навчальної діяльності, використання мультимедійних технологій та методичні прийоми, що допоможуть учням осягнути Пелопоннеську війну як масштабну трагедію еллінського світу, що визначила подальшу долю античного поліса.

План-конспект уроку з всесвітньої історії (6 клас)

Тема: Пелопоннеська війна: причини, основні етапи та наслідки занепаду Еллади.

Мета уроку: 1) навчальна: розкрити причини протистояння Афін та Спарти; охарактеризувати основні етапи війни (Архідамова, Сицилійська, Декелейська); пояснити причини поразки Афін. 2) розвивальна: розвивати

вміння працювати з історичною картою, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та аналізувати роль особистості в історії; 3) виховна: на прикладі трагедії міжусобної війни підвести учнів до розуміння цінності миру та згубності внутрішніх конфліктів для держави.

I. Мотиваційний етап: Прийом «Проблемне питання»

Учитель демонструє зображення розквіту Афін часів Перікла та ставить запитання: «Як держава, що перемогла могутню Перську імперію, змогла за кілька десятиліть знищити сама себе?». Це створює пізнавальний інтерес до вивчення внутрішніх суперечностей грецьких полісів.

II. Вивчення нового матеріалу: Методичні прийоми

1. Робота з картою «Дві сили Еллади»

Учні заповнюють порівняльну таблицю або ментальну карту, спираючись на атлас:

- Делоський союз (Афіни): морська могутність, демократія, торговельний капітал.
- Пелопоннеський союз (Спарта): сухопутна потужність, олігархія, аграрна основа.

2. Метод «Фішбоун» (Скелет риби) для аналізу причин війни

На дошці малюється скелет риби:

- Голова: Початок Пелопоннеської війни (431 р. до н. е.).
- Верхні кістки (Причини): Боротьба за лідерство в Греції, торговельне суперництво Афін і Коринфа, ідеологічні розбіжності (демократія проти олігархії).
- Нижні кістки (Факти): Облога Афін, епідемія чуми, зрада Алківіада, допомога Персії Спарті.
- Хвіст (Висновок): Занепад грецьких полісів та втрата незалежності.

3. Історичний портрет «Алківіад: герой чи зрадник?»

Коротка дискусія або рольова гра. Учні об'єднуються у дві групи: «обвинувачі» та «захисники». Це допомагає зрозуміти складність людського

характеру та його вплив на стратегічні рішення (наприклад, порада зміцнити Декелею).

III. Практична частина: Робота з джерелом

Аналіз уривка з праці Фукідіда про «вчителя насильства – війну». Запитання до класу: «Як змінилася поведінка людей під час облоги та епідемії? Чому війна руйнує не лише будинки, а й правила моралі?»

IV. Закріплення: Вправа «Логічний ланцюжок»

Учні мають розставити події у хронологічному порядку:

1. Катастрофа на Сицилії.
2. Створення постійного укріплення в Декелеї.
3. Битва при Егоспотамах.
4. Встановлення влади «Тридцяти тиранів».

V. Підсумок уроку: Рефлексія «Три речення»

Учні мають сформулювати підсумок уроку трьома реченнями, які починаються зі слів:

1. «Я дізнався, що війна призвела до...»
2. «Найбільше мене вразила історія про...»
3. «Головний урок Пелопоннеської війни для нащадків – це...»

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню еволюції стратегічних та тактичних засад Пелопоннеської війни, яка стала переломним моментом у військовій історії античності. У роботі проаналізовано трансформацію воєнного мистецтва від класичних гоплітських зіткнень до складних комбінованих операцій та логістичних стратегій виснаження. Акцент зроблено на тому, як внутрішні ресурси полісів та зовнішні чинники, зокрема перське фінансування, змінили саму природу збройного протистояння, перетворивши його на першу в історії «тотальну війну» античного світу.

Аналіз наукової розробки теми свідчить про глибокий інтерес дослідників до джерельної бази, де ключову роль відіграють праці Фукідіда, Ксенофонта та Плутарха. У роботі визначено, що Фукідід залишається найбільш достовірним джерелом завдяки його аналітичному підходу та особистому досвіду стратега, тоді як «Грецька історія» Ксенофонта, хоч і поступається глибиною аналізу, є незамінною для реконструкції фінального етапу війни. Ступінь достовірності біографій Плутарха оцінено як високий у контексті психологічних портретів воєначальників, проте з урахуванням певної літературної драматизації подій.

Сучасні тенденції в роботі розкриваються через відмову від вузькомілітарного опису битв на користь міждисциплінарного підходу. Дослідження акцентує увагу на логістиці, економічному виснаженні та «епітейхізмі» (створенні плацдармів) як інноваційних методах ведення війни. Такий погляд дозволяє розглядати Пелопоннеську війну не просто як серію тактичних рішень, а як системну кризу полісної моделі, де воєнне мистецтво трансформувалося під впливом соціальних потрясінь та нових геополітичних реалій.

Початковий етап конфлікту, відомий як Архідамова війна, став ареною зіткнення двох принципово різних стратегічних концепцій: сухопутної

гегемонії Спарти та морської імперії Афін. «План Перікла» базувався на ідеї пасивної оборони всередині «Довгих стін» та виснаження противника через морські рейди, що було абсолютною новацією для тогочасного грецького світу. Дослідження ефективності цього плану показує його неоднозначність: з одного боку, він дозволив Афінам уникнути вирішальної поразки на суходолі, проте скупчення населення призвело до нищівної епідемії чуми, що підірвало демографічний та моральний потенціал поліса. Спартанська ж стратегія щорічних спустошень Аттики виявилася недостатньою для капітуляції Афін, що змусило обидві сторони шукати нові шляхи до перемоги.

Особливе значення у роботі приділено першим випадкам відходу від класичної гоплітської тактики, що знаменувало початок кризи традиційного етосу війни. Замість ритуальних битв фаланг на рівнинах, сторони почали застосовувати легку піхоту (пельтастів), лучників та здійснювати десантні операції. Яскравим прикладом такої трансформації став успіх афінян на Сфактерії, де використання метальної зброї та мобільних загонів змусило елітних спартанських гоплітів здатися у полон. Цей епізод продемонстрував, що професіоналізм і традиційна мужність більше не є гарантією перемоги в умовах, коли війна стає комбінованою та все менш передбачуваною.

Сучасні тенденції дослідження цього етапу в роботі розкриваються через аналіз психологічного тиску та ідеологічного протистояння. Робота акцентує на тому, що Архідамова війна була не просто серією битв, а випробуванням на стійкість соціальних систем. Використання міждисциплінарного підходу дозволяє простежити, як стратегічні рішення Перікла чи Архідама впливали на трансформацію політичної культури Еллади, заклавши підвалини для майбутнього переходу до тотального протистояння. Такий аналіз підтверджує, що саме на цьому етапі воєнне мистецтво почало втрачати свою «джентльменську» природу, стаючи більш прагматичним та жорстоким.

Сицилійська експедиція (415–413 рр. до н. е.) розглядається у роботі як стратегічна кульмінація та водночас переломний етап Пелопоннеської війни, що продемонстрував граничні можливості афінської морської експансії. Аналіз планування цього масштабного морського десанту свідчить про безпрецедентний рівень логістичної підготовки, де Афіни вперше спробували реалізувати операцію на значній відстані від метрополії, поєднавши величезний флот із сухопутним контингентом. Проте дослідження показує, що політична нестабільність всередині Афін та відкликання Алківіада призвели до втрати стратегічної ініціативи, перетворивши блискавичну операцію на затяжну виснажливу облогу, до якої експедиційний корпус не був готовий психологічно.

Особливу увагу в дослідженні приділено технічним аспектам ведення облогових і контр-облогових робіт під Сиракузами. Афіняни застосували передову для свого часу інженерну тактику побудови подвійної облогової стіни, щоб повністю ізолювати місто з суходолу. У відповідь сиракузяни, під керівництвом спартанського радника Гіліппа, реалізували ефективну стратегію контр-стін, що перетинали афінські лінії укріплень. Ця «війна стін» продемонструвала перехід воєнного мистецтва до позиційного протистояння, де інженерна думка та швидкість будівництва важили не менше, ніж героїзм у відкритому бою.

Фінальна фаза експедиції проаналізована як крах морської тактики Афін у замкненому просторі Великої гавані Сиракуз. Сиракузяни модернізували свої трієри, посиливши тарани для лобових ударів, що нівелювало перевагу афінян у маневреності (дієкплусі). Це призвело до повної деморалізації афінського флоту та катастрофічного відступу суходолом, що завершився знищенням армії. У роботі наголошено, що поразка під Сиракузами стала не лише тактичним програшем, а й системною катастрофою, яка безповоротно змінила баланс сил в Егейському морі.

Сучасні тенденції вивчення цієї теми в роботі акцентують на «людському факторі» та кризі прийняття рішень. Замість традиційного опису

перебігу битв, дослідження зосереджується на аналізі помилок стратегічного планування та психологічного стану військ в умовах ізоляції. Такий підхід дозволяє трактувати Сицилійську експедицію як класичний приклад стратегічного перенапруження, коли амбіції держави перевищують її реальні логістичні та фінансові ресурси.

Декелейська війна (413–404 рр. до н. е.) визначається у роботі як етап переходу до стратегії тотального виснаження, що докорінно змінила характер античного протистояння. Ключовою особливістю цього періоду став «епітейхізм» – створення постійного спартанського форпосту в Декелеї, що паралізувало економіку Афін та перетворило місто на обложений табір. Дослідження показує, що цей стратегічний крок, реалізований за порадою Алківіада, перевів війну з площини сезонних рейдів у стан безперервного тиску, де головним завданням стало не знищення ворожої фаланги, а повне руйнування логістичного та фінансового фундаменту противника.

Центральне місце в аналізі посідає роль зовнішнього фінансування, зокрема вплив «перського золота» на розбудову спартанського флоту. У роботі доведено, що саме перські субсидії дозволили Спарті нівелювати традиційну морську перевагу Афін, забезпечивши будівництво нових трієр та залучення кваліфікованих найманців вищою платнею. Це призвело до появи «флотоводців нового типу», таких як Лісандр, чия стратегія базувалася не на класичній тактиці морських маневрів, а на дипломатії та логістичній блокаді життєво важливих шляхів постачання зерна через Геллеспонт.

Сучасні тенденції в роботі розкриваються через розгляд фінальної стадії війни як першої в історії «економічної війни» великого масштабу. Замість традиційного фокуса на битві при Егоспотамах як окремій події, дослідження акцентує увагу на системному колапсі Афінської архе під впливом фінансового виснаження та внутрішніх соціальних конфліктів. Такий підхід дозволяє трактувати перемогу Пелопоннеського союзу як результат ефективного поєднання військової сили, перської «золотої

дипломатії» та стратегічного маневру, що зрештою призвело до встановлення спартанської гегемонії на руїнах полісної демократії.

Роль особистісного фактору у Пелопоннеській війні визначена як каталізатор переходу від традиційних воєнних доктрин до інноваційних тактичних рішень, що докорінно змінили хід конфлікту. Діяльність Брасида продемонструвала можливість успішних сухопутних операцій спартанців у віддалених регіонах, де поєднання харизматичного лідерства з мобільністю легких військ підірвало афінський контроль над Халкідикою. Натомість Алквіад виступив уособленням стратегічної гнучкості та авантюризму: його ідея Сицилійської експедиції та пізніша порада щодо фортифікації Декелеї стали прикладами інтелектуальної війни, спрямованої на системне руйнування ресурсів противника. Саме ці постаті вивели війну за межі шаблонних зіткнень фаланг, впровадивши елементи психологічного тиску та асиметричних ударів.

Завершальний етап війни та її розв'язка нерозривно пов'язані з постаттю Лісандра, який зумів поєднати військову майстерність із високою дипломатією. Його здатність налагодити стратегічне партнерство з Персією та реалізувати план економічної блокади через контроль над морськими протоками стала втіленням «великої стратегії», яка виходила далеко за межі суто воєнного ремесла. У роботі підкреслено, що саме через персональні амбіції та стратегічне бачення цих лідерів відбулася дегуманізація та прагматизація конфлікту. Сучасна тенденція дослідження цього аспекту в роботі розкривається через аналіз того, як індивідуальні рішення полководців нового типу змогли подолати консерватизм полісної системи та нав'язати ворогові умови, що призвели до остаточного фіналу війни та капітуляції Афін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Kagan D. The Outbreak of the Peloponnesian War. Ithaca : Cornell University Press, 1969. 420 p.
2. De Ste. Croix G. E. M. The Origins of the Peloponnesian War. London : Duckworth, 1972. 444 p.
3. Hanson V. D. The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece. New York : Alfred A. Knopf, 1989. 244 p.
4. Waterfield R. The Peloponnesian War. Oxford : Oxford University Press, 2005. 468 p.
5. Low P. The Athenian Empire. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2008. 320 p.
6. Trundle M. Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander. London : Routledge, 2004. 196 p.
7. Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice / ed. by S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle, P. D. De Staebler. Oxford ; Philadelphia : Oxbow Books, 2016. 336 p.
8. A Companion to Greek Warfare / ed. by W. Heckel, L. Tritle, A. Casiday. Hoboken : Wiley-Blackwell, 2021. 512 p.
9. The Cambridge Ancient History. Vol. 5: The Fifth Century B.C. / ed. by D. M. Lewis et al. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 620 p.
10. Hammond N. G. L. A History of Greece to 322 B.C. 3rd ed. Oxford : Clarendon Press, 1986. 691 p.
11. Martin T. R. Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times. New Haven : Yale University Press, 2000. 254 p.
12. Мартін Т. Фокіон: добродієльний громадянин у розколотому суспільстві. Київ : Наш Формат, 2025. 224 с.
13. Thucydides. The Peloponnesian War. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0200> (дата звернення: 20.05.2024).

14. Xenophon. *Hellenica*. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0206> (дата звернення: 20.05.2024).
15. Плутарх. Порівняльні життєписи. Кн. 1. Київ : Стилет і стилос, 2023. 480 с.
16. Плутарх. Порівняльні життєписи. Кн. 2. Київ : Стилет і стилос, 2024. 448 с.
17. Плутарх. Порівняльні життєписи. Кн. 3. Київ : Стилет і стилос, 2025. 464 с.
18. Diodorus Siculus. *Library of History*. *LacusCurtius*. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html (дата звернення: 20.05.2024).
19. Pausanias. *Description of Greece*. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0160> (дата звернення: 20.05.2024).
20. Арістофан. Комедії / пер. з давньогр. Львів : Апріорі, 2025. 704 с.
21. Aristotle. *Athenian Constitution*. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0046> (дата звернення: 20.05.2024).
22. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, I, 23, 6.
23. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 53.1–4.
24. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, I, 141.
25. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, I, 143.
26. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, I, 81.
27. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 19–20.
28. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 22.
29. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 57.
30. Werry J. *Warfare in the Classical World*. London : Salamander Books Ltd, 1980. 284 p.
31. Фукідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 75, 77.

32. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 76.
33. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, III, 20.
34. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 83, 84.
35. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 90.
36. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, II, 89.
37. Fighting Techniques of the Ancient World 3000 BC – AD 500: Equipment, Combat Skills and Tactics / S. Anglim et al. New York : St. Martin's Press, 2002. 386 p.
38. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, IV, 32.
39. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, IV, 40.
40. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, IV, 96.
41. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, IV, 101.
42. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, IV, 124.
43. Плутарх. Клеон, 34, 2.
44. Балух В. О. Історія Античної цивілізації : у 3 т. Т. 1. Стародавня Греція : підручник. Чернівці : Наші книги, 2007. 656 с.
45. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VI, 43.
46. Плутарх. Алківіад, 17.
47. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VI, 10; 17.
48. Діодор Сицилійський. Історична бібліотека, XIII, 2.
49. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VI, 42-44.
50. Діодор Сицилійський. Історична бібліотека, XIII, 7-8.
51. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VI, 98.
52. Плутарх. Нікій, 18.
53. Діодор Сицилійський. Історична бібліотека, XIII, 9.
54. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VII, 62.
55. Плутарх. Нікій, 26.
56. Kagan D. The Peloponnesian War. New York : Viking, 2003. 511 p.
57. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VI, 91.

58. Rusch S. Sparta at War: Strategy, Tactics, and Campaigns, 550–362 BC. London : Frontline Books, 2011. 344 p.
59. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VII. 27.
60. Фулідід. Історія Пелопоннеської війни, VIII. 18.
61. Ксенофонт. Грецька історія, I, 5.3.
62. Плутарх. Алківіад, 37.
63. Ксенофонт. Грецька історія, II, 1.28.